

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**ARAP BAHARI SÜRECİNDE TUNUS'TA
DEMOKRASİYE GEÇİŞTE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve BİRDANE

Enstitü Anabilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat YEŞİLTAŞ

KASIM 2017

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**ARAP BAHARI SÜRECİNDE TUNUS'TA
DEMOKRASİYE GEÇİŞTE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve BİRDANE

Enstitü Anabilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Murat YEŞİLTAŞ

KASIM– 2017

Merve BİRDANE tarafından hazırlanan “Arap Baharı Süreci’nde Tunus’ta Demokrasiye Geçişte Sivil Toplumun Rolü” adlı bu çalışma jürimizce Yüksek Lisans Tezi olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Kabul (sınav) Tarihi: 29 / 11 / 2017

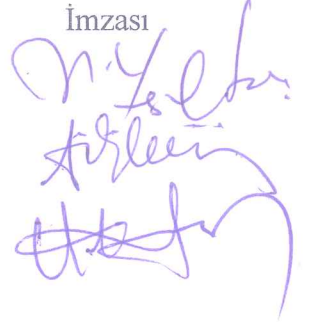
(Jüri Üyesinin Unvanı, Adı-Soyadı)

Kanaati

İmzası

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Murat YEŞİLTAS

Basarılı

Jüri Üyesi: Yrd. Doç. Dr. Filiz CICIOĞLU

Basarılı

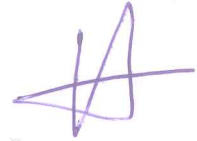
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Veysel KURT

Basarılı

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

22/12/2017

Prof. Dr. Kemal İNAT
Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Merve BİRDANE

29.11.2017

TEŐEKKÖR

Bu tez çalışmasının bÖtÖn aşamalarında gÖsterdiği titizlik ve duyarlılık için, değerli bilgilerinden ve deneyimlerinden faydalandığım ve bilimsel kazanımlar sağlamamda bana bÖyÖk oranda destek olan sayĐı değer tez danıőmanım Doç. Dr. Murat Yeşiltaş'a, araştırma sÖrecinde bana etkin bir çalışma ortamı sağlayan Orta Doğu alıőmaları EnstitÖsÖ'ne, ve tezimi yazdığım sÖre boyunca her konuda yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teőekkÖrlerimi sunarım.

Merve BİRDANE

29.11.2017

İÇİNDEKİLER

BEYAN	i
TEŞEKKÜR	ii
KISALTMALAR	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM 1: DEMOKRASİYE GEÇİŞ TEORİSİ VE SİVİL TOPLUM 5

1.1. Demokrasi, Kriterleri ve Avantajları.....	5
1.2. Demokratikleşme ve Demokrasiye Geçiş Teorileri	7
1.2.1 Demokrasiye Geçiş ve Sivil Toplum İlişkisi	13
1.3. Ortadoğu’da Demokratikleşme	17
1.3.1. Ortadoğu’da ve MENA Bölgesinde Sivil Toplum.....	21

BÖLÜM 2: TUNUS’TA SİVİL TOPLUMUN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ 26

2.1. İslami Dönem ve Öncesi	26
2.2. Osmanlı Himayesinde Tunus ve Sivil Toplumun Gelişimi	27
2.3.Fransa Himayesinde Tunus ve Sivil Toplum	29
2.4. Habib Burgiba Dönemi ve Tunus’ta Sivil Toplum	34
2.5. Raşid Gannuşi ve İslami Yöneliş Hareketi	36
2.6. Zeynel Abidin Bin Ali Dönemi Tunus’ta Sivil Toplum	38
2.6.1. İktidara Karşı Muhalif Seslerin Ortaya Çıkışı	39
2.6.2. Gafsa Madeni Protestoları ve Sivil Toplumun Rolü	41

BÖLÜM 3: ARAP BAHARI SÜRECİNDE TUNUS’TA DEMOKRASİYE GEÇİŞTE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ 43

3.1. Arap Baharı Sürecinin Dinamikleri	43
3.2. Muhammed Buazizi ve Tunus’ta İntiharlar Dalgası	46
3.3.Protestolar ve Sivil Toplum	48

3.4. Raşid Gannuşi'nin Sürgünden Dönüşü ve Nahda Partisi.....	49
3.5. Ordunun Tutumu	50
3.6. Ulusal Kurucu Meclis Seçimlerine Giden Süreç ve Sivil Toplum Aktiviteleri .	51
3.6.1. Seçimler Sürecinde Kurulan Komisyonlar.....	51
3.7. Ulusal Kurucu Meclis Seçimleri	53
3.8. Nahda Partisi ve İkiz Tolerasyon	55
3.9. Tunus'ta Selefî Şiddet ve Güvenlik Problemleri	56
3.10. Tunus'ta Muhafazakar-İslamcı Sivil Toplum	58
3.11. Seçimler Sürecinde Sivil Toplum Aktiviteleri.....	59
3.12. Anayasa Yapım Süreci ve Sivil Toplumun Rolü	59
3.13. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşlarının Anayasa Yapım Sürecindeki Rolü .	61
3.14. Ulusal Kurucu Meclis ve Sivil Toplum İlişkisi	62
3.15. Tunus'ta Parlamento ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri.....	64
3.15.1. Seçime Katılan Partiler	64
3.15.2. Tunus'ta Seçimler Sonrası Siyasi Durum ve Güvenlik Çıkmazı	65
3.15.3. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Sürecinde Sivil Toplum.....	66
3.16. Ulusal Dialog Dörtlüsü ve Tunus'un Demokrasiye Geçişindeki Rolü	67
3.16.1. İşçi Sendikası(UGTT)	69
3.16.2. Tunus, Endüstri, Ticaret ve Zanaat Birliği(UTICA).....	69
3.16.3. Tunus İnsan Hakları Ligi(LTDH)	70
3.16.4. Tunus Barosu	70
3.17. Arap Baharı Süreci ve Tunus'ta İnsan Hakları ve Sivil Toplum	75
3.18. Raşid Gannuşi ve Tunus'ta Müslüman Demokrasi.....	77
3.19. Tunus'ta Son Dönemde Yaşanan Sosyo-Ekonomik Gelişmeler.....	79
3.20. Demokratik Geçişin Ardından Tunus'ta Sivil Toplum.....	82
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	87
ÖZGEÇMİŞ	99

KISALTMALAR

A.B.D	: Amerika Birleşik Devletleri
ATIDE	: Şeffaf Seçim Kuruluşu
ATFD	: Tunus Demokratik Kadınlar Birliği
BM	: Birleşmiş Milletler
CGTT	: Tunus İşçileri Genel Konfederasyonu
CECIDE	: Demokratik Vatandaşlar Merkezi
CPR	: Cumhuriyet İçin Kongre Partisi
DAEŞ	: Irak ve Şam Devleti
DRI	: Uluslararası Demokratik Rapor Kurumu
EMHRN	: Avrupa Akdeniz İnsan Hakları Ağı
EU	: Avrupa Birliği
FLN	: Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi
FTCR	: İki Nehir Vatandaşlığı İçin Tunuslular Birliği
HAARO	: Devrim Amaçlarını, Siyasi Reform ve Demokrasiye Geçişi Başarma Yüksek Otoritesi
HRW	: İnsan Hakları İzleme Örgütü
ICFTU	: Uluslararası Ticaret Birlikleri Konfederasyonu
IDEA	: Uluslararası Demokrasi ve Seçim Asist. Enst.
IFEDA	: Dernekler Hk. Bilgi ve Dökümantasyon Kurumu
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISIE	: Seçimler İçin Bağımsız Komisyon
İŞİD	: Irak-Şam İslam Devleti
IDEA	: Uluslararası Demokrasi ve Seçim Asist. Enst.
IFEDA	: Dernekler Hk. Bilgi ve Dökümantasyon Kurumu
LTDH	: Tunus İnsan Hakları Birliği
LCL	: Tunus Vatandaşlarının Özgürlüğü Ligi
MENA	: Ortadoğu Kuzey Afrika Bölgesi
MTI	: İslami Yöneliş Hareketi
NGO	: Hükümet Dışı Organizasyon
PCT	: Tunus Komünist Partisi
RCD	: Sosyalist Düstur Partisi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu

UDST	: Tunus Sendikalar Birliği
USTT	: Tunus İşçileri Sendikası Birliği
UGTT	: Tunus İşçi Sendikası
UTAC	: Tunus Zanaat ve Ticaret Birliği
UTICA	: Tunus Endüstri, Ticaret ve Zanaat Birliği
UNAT	: Tunus Endüstri, Ticaret ve Zanaat Birliği
UNFT	: Tunus Müslüman Kadınlar Birliği
UKM	: Ulusal Kurucu Meclis
USAID	: Birleşmiş Milletler Uluslararası Kalkınma Ajansı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Çocuk
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
WFTU	: Dünya Ticaret Birlikleri Federasyonu

ŞEKİL LİSTESİ

Grafik 1: “Ortadoğu Ülkelerinde Yaşlara Göre İşsizlik Rakamları	46
Grafik 2: “Tunus’ta 2014-2017 Yılları Arası İşsizlik Oranları”	80
Şekil 1: “Tunus Sivil Toplumunun Dem. Geçiş Sürecine Verdiği Destekler	73
Şekil 2: “Tunus Sivil Toplumunun Demokrasiye Geçişte Oynadığı Roller	74

Tezin Başlığı: Arap Baharı Sürecinde Tunus'ta Demokrasiye Geçişte Sivil Toplumun Rolü	
Tezin Yazarı: Merve BİRDANE	Danışman: Doç. Dr. Murat Yeşiltaş
Kabul Tarihi: 29.11.2017	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 99 (tez)
Anabilimdalı: Ortadoğu Çalışmaları	
<p>Bu tez çalışması üç ana bölümden oluşmakta ve Arap Baharı sürecinde Tunus'un demokrasiye geçişinde sivil toplumun oynadığı rolü merkeze almaktadır. İlk bölümde tezin teorik çerçevesi bağlamında demokratik geçiş literatürü incelenerek farklı teorik yaklaşımlar ışığında sivil toplum demokrasi ilişkileri ve bölgedeki yansımaları incelenmektedir. İkinci bölüm Tunus sivil toplumunun tarihsel sürecine odaklanmakta ve Arap Baharı sürecine kadar olan dönemde Tunus'ta sivil toplumun nasıl geliştiğine, kurumsallaştığına ve dönüştüğüne odaklanmaktadır. Tezin üçüncü ve son bölümü ise Tunus'un Arap Baharı sürecinin çıkış noktası olarak demokrasiye geçiş güzergahında diğer ülkelerden farklı olarak deneyimleri ve sivil toplumunun bu geçiş sürecinde ne rol oynadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.</p>	
Anahtar Kelimeler: Tunus, Arap Baharı, Sivil Toplum, Demokrasiye Geçiş	

Thesis Title: The Role of Civil Society in a Democratic Transition in Tunisia During The Arab Spring	
Author: Merve BİRDANE	Advisor: Doç. Dr. Murat Yeşiltaş
Date of Acceptance: 29.11.2017	Number of Pages: ix (pre) + 99 (main)
Department: Middle Eastern Studies	
<p>This thesis consists of three main chapter and discusses Tunisian civil society's role in democratic transition during Arab Spring process. First chapter examines in the context of the theoretical framework as democratic transition literature and civil society- democracy relations impacts in the region. Second chapter focuses historical process of Tunisian civil society and examines institutionalization, evolution and transformation of it. Third and last chapter examines Tunisian civil society's role in democratic transition during Arab Spring process.</p>	
Key Words: Tunisia, Arab Spring, Civil Society, Democratic Transition	

GİRİŞ

Bu tez çalışması Tunus'ta Arap Baharı sürecinde demokrasiye geçişte sivil toplumun oynadığı rolleri konu edinmekte ve bu bağlamda Tunus'un diğer örneklere göre neden başarıya ulaştığını merkeze alan bir araştırma sorusunu cevaplamaya çalışmaktadır. 2010 yılı sonunda Tunus'ta ekonomik koşullardaki olumsuzluklar, yolsuzluk, işsizlik ve yoksulluk gibi problemler nedeniyle halkın sokaklara inmesi ile başlayıp tüm Ortadoğu coğrafyasına yayılan ve Arap Baharı olarak adlandırılan süreçte diktatör lider Zeynel Abidin Bin Ali devrilmiş ve ülkede demokratik seçimler gerçekleştirilebilmiştir. Ülkenin bu demokrasiye geçiş sürecini şiddete ve kaosa dönüşmeden başarılı bir şekilde yönetebilmesinde rol oynayan faktörlerden biri olan sivil toplum, bu tez çalışmasının ana konusu olarak belirlenmiştir. Tunus'ta sivil toplumun demokrasiye geçiş sürecinde oynadığı rolleri anlatabilmek amacıyla öncelikle ilk bölümde bu tezin kavramsal ve analitik çerçevesini oluşturan demokratikleşme teorileri incelenerek alanın önde gelen teorisyenlerinin yaklaşımları aktarılmıştır. Bu bağlamda bu bölümde daha spesifik olarak demokrasiye geçiş literatürünün ana hatları, teorilerin farklı yazarlara göre tasnifleri, teoriler ışığında yorumlanmış geçiş örnekleri, literatüre yapılan eleştiriler ve geçiş paradigmalarının ne şekilde geliştiği ortaya konmaktadır. Birçok teorisyen sivil toplumun demokrasiye geçişte hayati öneme sahip olduğunu ve farklı aşamalarda çeşitli roller oynadığını savunmuş ve geçiş aşamalarının tümünde etkili olduğunun altını çizmişlerdir. Demokratik geçiş ve sivil toplum ilişkisine dair kuramlar bu tez çalışmasında Tunus'taki geçişin aşamalarını ve sivil toplumun buradaki rolünü anlatmak ve diğer geçiş deneyimlerini göstermek amacıyla irdelenmiştir. Demokrasi, sivil toplum gibi Batılı kavramların Ortadoğu gibi bu kavramlardan uzak kalmış bir coğrafyada Tunus istisnası ile ne şekilde hayata geçtiği, ülkenin siyasi gündemine nasıl yön verdiği ve diğer ülkelerde yaşanan süreçlerden farkının ortaya konduğu bu çalışmada sivil toplum demokrasi ilişkisinin Ortadoğu'daki deneyimleri tarihsel süreci içinde anlatılarak bölgede demokrasiye dair imkanların zaman içinde nasıl geliştiği ve ne noktaya geldiği vurgulanmıştır. Tunus'un da içinde bulunduğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi olarak tanımlanan MENA bölgesinde sivil toplumun yapısı anlatılarak demokratikleşme ve sivil toplum ilişkisi bölge bağlamında değerlendirilmiştir.

Tezin II. Bölümünde ise Tunus'ta sivil toplumun tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm anlatılarak oldukça eski tarihi kökenlere sahip olan Tunus sivil toplumunun ilk örnekleri ve ardından bu topraklara İslam ordularının girmesiyle İslami dönemde sivil toplumun ne şekilde var olduğuna değinilmiştir. Osmanlı yönetimi altında sivil toplumun yapısı ve gelişimi, ardından Fransa himayesi altındaki Tunus'ta sivil toplumun kurumsal kimlik kazanma tecrübeleri anlatılarak bu dönemde Tunus'ta ilk sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkışı, bağımsızlık ve milliyetçi fikirlerin filizlenmesi, örgütlenme bilincinin oluşması gibi aşamalara değinilmiştir. Himaye yönetimleri ardından bağımsızlık kazanma sürecinde Tunus'ta siyasi figürler yanında sivil toplum öğelerinin de ana aktörler olarak bulunması, bu süreçte geliştirilen sivil toplum siyaset ilişkileri, işçi hareketleri, insan hakları ve kadın hakları konularında yapılan sivil toplum faaliyetleri ortaya konarak ülkenin siyasi tarihindeki dönüm noktalarından biri olan bu dönemde sivil hareketliliğin rolü tartışılmıştır. Ülke tarihindeki bir diğer önemli dönem olan Habib Burgiba periyodunda 1956- 1987 yılları arasında sivil toplumun gelişimi, ülkede yaşanan siyasi gelişmelerdeki rolleri, kurumsal kimlik kazanma deneyimleri ve daha sonra iktidar karşıtı pozisyon almalarına neden olan etmenler açıklanmaktadır. Burgiba dönemi reformlarının ve ülkedeki siyasi ve sosyal köklü değişimlerin sivil toplum üzerindeki etkileri ve bu dönemin sivil oluşumlar üzerinde oluşturduğu baskı siyasetinin sonuçları tartışılmaktadır. Habib Burgiba'nın askeri olmayan bir darbe sonucunda iktidarına son veren Zeynel Abidin Bin Ali ve onun diktatör yönetimi altındaki Tunus'ta sivil toplumun geldiği nokta, yaşadığı sorunlar, ülke siyasetinin bu dönemde geçirdiği dönüşümde sivil toplumun rolü ve Bin Ali yönetiminin mafyatik sömürü siyasetinin sivil toplumu nasıl etkilediği ortaya konarak Tunus toplumunun kaynama noktasına gelmesine neden olan olaylar bağlamında Arap Baharı periyodunun başlangıcında sivil aktivitelerin önemi anlatılmaktadır.

Tezin III. ve son bölümünde ise Arap Baharı sürecinin Tunus'ta ilk olarak nasıl ortaya çıktığı, halk protestoları ve sürecin ilk günlerinden itibaren sivil toplumun nasıl hareket ettiği incelenmiştir. Bu bölümde temel olarak Tunus diğer ülkelerle karşılaştırıldığında demokrasiye geçiş güzergahında kalmayı nasıl başardı sorusu bağlamında, tarihsel arka planın bize sunduğu sivil toplum zenginliğinin devrim sonrası süreçte demokrasi tartışmaları sırasında hangi oranda aktif olarak etkili olduğu ve bunun Tunus istisnasının oluşmasındaki rolünün ne olduğu incelenmektedir. Bu bağlamda; a) ülkenin

bağımsızlığını müzakere yoluyla kazanmış olması, b) sivil toplumunun sahip olduğu tarihsel derinlik, c) Tunus ordusunun devrime ve demokrasiye geçişe verdiği destek, d) sivil toplumun süreçte halkı bilinçlendirerek geçişe hazırlaması, e) muhalif figürlerin uzlaşma becerisi gibi Tunus'un Arap Baharı içinde istisna olmasına neden olan temel değişkenler açıklanarak devrim sonrası gelinen noktada meydana gelen değişim ve gelişmeler anlatılmaktadır.

Olayların kaosa dönüşmeden demokratik seçimlerin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesinde öncelikle kurulan geçiş hükümeti ve buradaki sivil toplum öğelerinin varlığı anlatılarak daha sonra seçimler ve anayasa yapım süreçlerinde sivil toplumun rolleri ortaya konmaktadır. Bu süreçte sivil toplumun rolünü anlamak ve iddialı da olsa ülkede demokrasinin sağlamlaştırılması hususunda ve çıkan krizlerin uzlaşmaya varmasında sivil toplumun oynadığı roller özellikle dört büyük sivil toplum kuruluşunun faaliyetleri üzerinden anlatılarak Tunus'ta demokrasiye geçişte sivil toplumun rolünün ne olduğu ve günümüzde gelinen noktada ülkede demokrasinin geleceğinin nasıl etkileneceğine değinilmiştir. Bu araştırmanın amacı Ortadoğu coğrafyasında Arap Devrimleri bağlamında göreceli olarak, demokrasiye geçiş konusunda başarıya ulaşan, aynı zamanda bir ilk ve istisna olma özelliği taşıyan Tunus'un demokrasi mücadelesinde onun bu özelliği kazanmasında kolaylaştırıcı bir faktör olan sivil toplumunun nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktır. Demokrasiye geçiş bağlamında Tunus'u diğer Ortadoğu ülkelerinden ayıran özellikleri ve sivil toplumun söz konusu geçişteki hayati rolünün bir örnek teşkil ettiği iddiası da bu tezin ortaya koyduğu temel savunuların başında gelmektedir.

Bu bağlamda ;

- Demokratik geçiş ve kriterleri nelerdir?
- Demokrasiye geçişte sivil toplumun rolü nedir?
- Ortadoğu'da Demokrasiye Geçişte Sivil Toplumun Rolü Nedir?
- Tunus'ta sivil toplum tarihsel süreçte nasıl bir dönüşüm yaşamıştır?
- Arap Baharı sürecinde Tunus'ta demokrasiye geçişte sivil toplumun oynadığı roller nelerdir?
- Diğer Ortadoğu ülkeleri arasında Tunus'u istisna kılan özellikler nelerdir?

gibi sorulara cevap arayan bu tez çalışmasının metodolojisi betimleyici bir araştırma tipini yansıtmaktadır. Bu kapsamda bu tez öncelikli olarak gerek demokrasi ve demokrasiye geçiş, gerekse de Tunus'un sivil toplum ekseninde gelişim gösterdiği demokratikleşme literatürünü incelemektedir. Tezin giriş, I. Ve II. Bölümünde ortaya koyulan kavramsal ve tarihi çerçevenin yansıtıldığı ve tezin ana argümanının test edildiği III. Bölümde ise temel olarak örneklem için tercih edilen sivil toplum örgütlerinin demokrasiye geçişteki söylemleri, politikaları ve stratejileri içerik analizi yöntemi ile ortaya konmaktadır. Bu bağlamda söz konusu sivil toplum örgütlerinin özellikle birincil kaynaklarına ulaşmak suretiyle demokratikleşme sürecine katkıları test edilmiştir.

Tunus bölgede demokrasiye geçiş anlamında bir istisna olduğundan ve süreç devam ettiğinden demokrasiye geçiş teorileri bağlamında Tunus örneğini anlatmaya çalışmak bu tezin zorluklarından biri sayılabilir. Geçiş literatürünün liberal görüş ağırlıklı yapısı, liberal demokrasi anlayışının Müslüman-Arap ve diktatör bir rejimle yönetilen bir ülkede yerleştirilmesi ve bir ilk deneyim olması ülkenin kendi demokrasi anlayışı ile bağdaşmayan yönler bulunması nedeniyle demokrasi tartışmaları, kavramın genişliği ile de ilintili olarak çelişkiler barındırmaktadır. Batılı liberal demokrat yazarların Tunus analizlerinde ülkenin dini, siyasi dinamiklerini göz ardı eden, yıllardır devam eden İslam ve demokrasi tartışmalarının bu iki kavramı kutuplaştıran söylemi genellikle meseleye çözümler sunmaktan ziyade liberal ve Batılı ideallerin öncelenmesinden öte bir anlam taşımamaktadır. Bu bağlamda bu tez çalışması ile ilgili diğer bir zorluk ülkenin yapısından kaynaklanan ve onu yegane kılan özellikler göz ardı edilerek yapılmış analizlerin Ortadoğu'da demokrasi ile ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalarda eksik yönler bulunmasına neden olabileceği riski ile ilgilidir. Literatüre yön veren teorisyenlerin, bu anlayışla hareket eden siyasi aktörlerin ya da sivil toplum örgütlerinin Tunus toplumunu tüm bileşenleriyle anlayarak ve din devlet ilişkilerinin Batılı örneklerden farklarını yadsımadan hareket etmesi, aynı şekilde İslamcı yazarların ya da siyasi aktörlerin de demokrasiyi yalnızca yöneticilerin hesap verme mecburiyetine indirgeyip geri kalan kriterleri göz ardı etmemesi gerekmektedir. Bu tartışmaların sağlıklı yürütülebildiği bir ortam demokrasinin sağlanması aşamasında hayati öneme sahiptir.

I. BÖLÜM

DEMOKRASIYE GEÇİŞ TEORİSİ VE SİVİL TOPLUM

Bu bölüm demokrasi, demokratikleşme ve bu süreçte sivil toplumun rolüne dair literatürde var olan farklı yaklaşımlar ve bunlar arasındaki tartışmalara odaklanmaktadır. Bu vesileyle tezin ilerleyen bölümlerinde tartışma konusu olan, Tunus devrimi bağlamında ortaya çıkan demokrasiye geçiş ve demokratik sağlamlaştırma problemini söz konusu literatürün sunduğu kavramsal çeşitlilik ve kuramsal farklılaşmalar üzerinden anlamaya çalışarak özel olarak demokrasinin tanımı, demokrasi teorileri, demokratik sürecin hangi şartlarla oluşabileceği incelenmektedir. Tezin asıl kavramsal çerçevesini oluşturan demokrasiye geçiş literatürü genel hatlarıyla ortaya konacak ve Dankwart Rustow, Adam Przeworski, Samuel Huntington gibi bu literatüre katkı sağlamış birinci kuşak teorisyenlerin yaklaşımları, kendi oluşturdukları model ve konseptler üzerinden anlatılacak ardından Alfred Stepan Juan Linz ve Larry Diamond gibi yeni kuşak teorisyenlerin yaklaşımlarına değinilecektir. Son olarak demokrasiye geçişte hayati rol oynayan sivil toplumun bu süreçteki rolüne dair literatür tartışmaları doğrultusunda Ortadoğu'da bunun nasıl şekillendiğine odaklanılacaktır. Arap coğrafyasında demokrasi tartışmaları, yaşanan sorunlar, demokrasinin önündeki engeller ve demokrasiye geçişte sivil toplumun oynadığı rol aktarılacaktır.

1.1. Demokrasi, Kriterleri ve Avantajları

Demokrasi Yunanca halk anlamına gelen “demos” ve güç anlamındaki “kratos” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmakta ve en basit anlamıyla halkın gücü, iradesi şeklinde tanımlanmaktadır. Halkın egemenliği temeline dayanan yönetim biçimi, el erki ya da demokratlık şeklindeki sözlük tanımı¹ dışında Aristo'dan Tocqueville'e, Marx'tan, Stuart Mille' e kadar birçok felsefeci, yazar, akademisyen tarafından literatürde oldukça geniş bir yer tutmaktadır ve bir kavramdan ziyade bir ideali yansıtmaktadır. Demokrasi, sosyal bilimlerin hemen hemen tüm alanlarında farklı paradigma ve teorilerle yorumlanmış ve neredeyse ilk filizlendiği yer olan Antik Yunan'dan günümüze en çok tartışılan kavramlardan biri olmuştur. Modern dönemde ise özellikle siyaset bilimi

¹ TDK Sözlüğü, “Demokrasi”, www.tdk.gov.tr

alanında bu kavram demokrasi teorileri bağlamında siyaset bilimciler tarafından 1950'lerden itibaren tartışılmaya başlanmıştır.

Bu teorinin en önemli temsilcilerinden Robert Dahl'a göre demokratik sürecin ilk kriteri olan "*etkin katılım*" bir politikanın bir birlik tarafından kabul edilmeden önce bütün üyelerinin görüşlerini diğer üyelere sunmak konusunda eşit ve etkin imkanlara sahip olması gerektiğini vurgular. Bir diğer kriter olan "*oy kullanma eşitliği*", politikanın ne olacağı konusundaki karar verildiğinde her üyenin oy vermek için eşit haklara sahip olması gerektiğini ifade eder. Üyelerin ilgili alternatif politikalar ve onların muhtemel sonuçları ile ilgili bilgi edinmek için eşit imkanlara sahip olması demokratik sürecin "*bilgi edinebilme*" kriteridir. Üyelerin aynı zamanda gündeme konacak maddelerle ilgili karar verme hakkına sahip olmaları gündemin kontrolünün sağlanmasında önemlidir. Ülkedeki tüm yetişkinlerin bu kriterler tarafından ortaya konan bütün vatandaşlık haklarına sahip olması gerekmektedir.² Bu kriterler özellikle politik eşitlik sağlamaları açısından önemlidir. Dahl neden demokrasi sorusuna cevaben demokrasinin zalim ve kötü otokratların yönetime geçmesini engellemeye yardımcı olması, vatandaşlarına demokratik olmayan sistemlerin sağlamadığı ve sağlayamayacağı temel hakları sağlamayı garanti ettiği, daha geniş kişisel özgürlük alanı sağladığı, temel çıkarları korumaya yardımcı olduğu, siyasal eşitlik sağladığı ve insani gelişimi desteklediği gibi avantajları sunmaktadır.³

Aynı zamanda Dahl'ın ortaya attığı kavramlardan biri olan "*Poliarşi*" demokrasinin sadece belli çıkar gruplarına değil bütünsel olarak toplumun tüm kesimlerine hitap etmesi gerektiğini söylemektedir. Demokrasinin günümüzde gerçek anlamından uzaklaşması nedeniyle mevcut demokratikleşme ve liberalleşme çabalarının tümünü anlatmak için poliarsî kavramını kullanmakta ve muhalefete rekabet ve söz hakkı tanınmasının demokrasinin en önemli şartlarından biri olduğunu söylemektedir.⁴ Demokrasinin her zaman ideallerden daha azını gerçekleştirebildiğini ve modern demokrasilerin birçok sorunu olduğunu vurgulayan Dahl geniş ölçekli demokrasilerde seçimle belirlenmiş

² Robert Dahl, **Demokrasi Üzerine**, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2001, s.47-48

³ Dahl, s.57-70 a.g.e.

⁴ Robert Dahl, **Polyarchy Participation and Opposition**, Yale University Press, 1971, s.1-15

memurların, özgür ve adil seçimlerin, ifade özgürlüğünün, alternatif bilgilenme kaynaklarının ve kurumsal özerkliğin önemli ihtiyaçlar olduğunu belirtmektedir.⁵

Kuşkusuz demokrasi tartışmaları birçok yorumcunun, teorisyen ve yazarın söylemleri bağlamında dünya siyasetinin önemli konuları arasında yer almaya devam edecektir. Demokrasinin bir ideal olduğu gerçeği en ideal yönetim biçimi olduğunu göstermemektedir. Birçok demokrasinin günümüzde yaşadığı sorunlar bu durumun kanıtıdır. Diktatör yönetimlerin demokrasi değerlerini kendi çıkarları için kullanmaları ya da uluslararası organizasyonların demokrasi vadeden uygulamalarının yine yönetici ya da seçkin sınıfların çıkarlarına hizmet etmekte olması bu duruma örnek olarak verilebilir. Demokrasi bulunmayan ya da demokratik kriterlerin uygulamaya geçirilemediği ülkelerin demokrasiyle tanışmaları ve bu geçiş sürecinin nasıl olacağı dünyada bu durumun örnekleri üzerinden demokratik geçiş teorilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1.2. Demokratikleşme ve Demokrasiye Geçiş Teorileri

Demokratikleşme, demokrasiye geçiş, basitçe otoriter bir rejimden demokrasiye geçişi ifade etmektedir. Adam Przeworski'ye göre demokratik geçiş çalışmaları iki kategoride incelenmektedir; ilki rejim dönüşümünün *nesnel şartlarıyla* ilgili, diğeri ise *siyasi stratejiler ve seçimlerle* ilgilidir.⁶ Demokratikleşme literatürü, çeşitli teorik yaklaşımlar ve rejim geçişleri ile ilgili karşılaştırmalı çalışmalarda ve farklı ülkelerde farklı koşullar altında yaşanan değişimleri anlayabilmekte analitik yapılar sunmaktadır. Bu geçiş teorileri sosyal bilimlerin sistem teorisi, siyasi kültür teorisi, karar teorisi, modernleşme teorisi, yapısal fonksiyonellik teorisi ve kurumsal teori gibi konularından etkilenmiştir.⁷

Bu yaklaşımlarla ilgili olarak Sujian Guo'nun tasnifine göre Lipset, Almond, Moore ve diğerleri 1960 ve 70'lerde Latin Amerika ve Doğu Avrupa'daki geçiş tecrübeleri ile ilgili olarak siyaset bilimi alanını domine eden teorisyenlerdir ve "yapısalcı" yaklaşımı temsil etmektedirler. Ekonomik gelişme, politik kültür, sınıf çatışması, sosyal yapılar ve diğer sosyal koşullar geçiş sürecinin önemli ve belirli koşulları olarak tanımlanmaktadır. Bu teorisyenler makro seviyedeki sosyal koşullar ya da demokrasinin sosyo-ekonomik ve

⁵ Dahl, 97-99 a.g.e.

⁶ Adam Przeworski, **Democracy and The Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America**, 1991, Cambridge University Press , s.95

⁷ Sujian Guo, "Democratic Transition: A Critical Overview", **Issues & Studies**, 35, 1999, s.133

kültürel gerekliliklerini irdelemiş ve bu öğelerin birbiri ile ilişkileri ve demokrasinin neden ve etkilerini açıklamaya çalışmışlardır.⁸

Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, Juan Linz ve Alfred Stepan gibi teorisyenler ise “*stratejik seçim*” yaklaşımını savunmaktadırlar ve buna göre elitlerin demokrasiye geçişteki stratejik seçimlerinin demokrasinin başarı ya da başarısızlığında oynadığı rollerle ilgilidir. Bu yaklaşımın savunucuları mikro seviyede elitlerin ve onların stratejik seçimlerinin otoriter bir rejimin bölünmeleri arasında taviz veren ve vermeyenler arasındaki anlaşmalar üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Burada en önemli vurgu siyasi değişimlerin ekonomik etkenlerinden ziyade siyasi süreçlerin otonomisine yapılmaktadır.⁹

Politikaların oluşumunda kurumların etkisi ve siyasi aktivitelerde kurumların rolünü açıklayan bir yaklaşım olan “*kurumsalcılık*” rejim geçişlerinde kurumsallaşmanın nasıl meydana geldiğini anlamak için değişen devlet toplum ilişkilerini incelemektedir. Bu gruptaki bazı kurumsalcılar devlet toplum ilişkilerindeki değişimlerin demokrasiye geçişte hayati rol oynadığını iddia etmektedir. Eski komünist Doğu Avrupa ülkelerinde sivil toplum eski rejimlerin çöküşünde kilit unsurdur. Devlet ve toplum arasındaki etkileşim faktörleri demokratik geçişin farklı süreç ve getirileri olarak tanımlanmıştır. Terry Lynn Karl, Philippe Schmitter, Patrick H. O'Neil ve Helga A. Welsh kurumsalcı yaklaşımı savunan teorisyenlerdir.¹⁰

Ard arda gelen siyasi ve ekonomik reformlarla siyaset ve ekonomi ilişkisini demokrasiye geçişin açıklayıcı değişkeni olarak kabul eden ve otoriter rejimden konsolide olmuş demokrasiye iki yönlü gerçekleşen geçişe dikkat çeken bir yaklaşım olan “*politik ekonomi*” yaklaşımını savunan teorisyenlerin endişesi kısa dönem ekonomik koşulların ya da ekonomik krizlerin geçişlerdeki etkisidir. Geçiş süreçlerindeki ekonomik koşullar yönetici elitlerin davranışlarını etkilemekte ve yeni ekonomik politikalar üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Stephen Haggard, Robert R. Kaufman bu yaklaşımın savunucularıdır.¹¹

⁸ Guo, s.135 a.g.e

⁹ Guo, s.137 a.g.e.

¹⁰ Guo, s.138 a.g.e

¹¹ Guo, s.140 a.g.e.

Bu alanın önemli teorisyenlerinden Dankwart Rustow ise bir çok akademisyenin de atıfta bulunduğu “*Transitions to Democracy : Toward A Dynamic Model*” adlı makalesinde Amerikan sosyolog ve siyaset bilimcilerinin demokratik geçişle ilgili üç tip yorumundan bahsetmektedir; *ilk yorumda* Martin S. Lipset, Philips Cutright ve diğerleri stabil demokrasiyi bazı ekonomik ve sosyal arka plan şartları ile açıklamaktadırlar. Bu şartlar yüksek gayri safi milli hasıla, okuryazarlığın yaygın olması ve şehirleşmenin gelişmiş olmasıdır.¹² Walter Bagehot ve Ernest Barker tarafından vatandaşlar arasında psikolojik davranışlar ve inançlar bakımından uyumun olmasının demokratik uzlaşmanın gerekliliklerinden biri olarak aktarıldığı *ikinci tip yorumda* Gabriel Almond ve Sidney Verba da ideal bir sivil kültürün demokrasiye geçişin gerekliliklerinden biri olduğunu vurgulamıştır. *Üçüncü tip yorumda* ise Carl J. Freidrich, E.E. Schattschneider, Bernard Crick, Ralf Dahrendorf and Arend Lijphart tarafından bazı siyasi ve sosyal yapıların birleşimi ve çatışma ve uzlaşmanın demokrasi için esas teşkil ettiği vurgulanmıştır.¹³ Rustow bu yorumların birbirleriyle karşılaştırılabilir olduğunu söylemekte ve aynı zamanda bunlar arasında uzlaşma ya da tam tersinin mümkün olabileceğini açıklamaktadır. İdeal bir geçiş modeline dair akademik tartışma çeşitlenmekte ve devam etmektedir. Rustow kendi araştırmaları doğrultusunda demokrasiye geçişin 4 aşamasından bahseden bir model ortaya koymuştur ve bu modeli önerirken her zaman yeni konular ortaya çıkacağını belirtmiş ve demokrasinin sürekli değişimlerin ortasında bir uzlaşma arayışı olduğunu vurgulamıştır.¹⁴

Bu aşamalarda öncelikle “*arka plan şartlarının oluşması*” doğrultusunda bir demokraside vatandaşların hiçbir şüpheye düşmeksizin ulusal birlik duygusu içinde olmaları gerektiği vurgulanmıştır ve Osmanlı ve Habsburg örnekleri gizli ayrılımları, Arap devletleri de gizli birleşme isteklerine örnek gösterilmiştir. Ulusal birlik duygusunun ilk safha olması, modernleşme çağında bu sadakat hissinin çok mümkün olmasa da buna ulus teorisinin bir parçası olarak bakılması gerektiğini savunmaktadır.¹⁵ Diğer bir aşama olan “*demokrasiye geçişin hazırlığı aşamasında*” demokratikleşmenin dinamik sürecinin uzun soluklu ve sonuçsuz bir mücadele ile başladığı ve başrol oyuncularını sosyal sınıfların temsil ettiği

¹² Dankwart Rustow, **Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model**, Comparative Politics, Vol 2, No 3, 1970, s.337

¹³ Rustow, s.337 a.g.e.

¹⁴ Rustow, s.340 a.g.e.

¹⁵ Rustow, s.342 a.g.e.

bu mücadelenin elit sınıfın mevcudiyetine ihtiyaç duyduğu ve bu durumun ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği anlatılmaktadır. Ekonomik faktörler çok fazla rol oynamasa da birlik duygusu oluşabilecek kutuplaşmaları önlemeye yardımcı olacaktır.¹⁶

Demokrasiye geçişte “*karar aşamasında*” kararın seçim anlamına geldiği ve demokrasinin arka plan şartları ve hazırlık aşaması hazırlanmadan ortaya çıkamayacağı anlatılmaktadır. Demokrasi bir takım güçlerin etkileşimine ihtiyaç duyduğundan her ne kadar karar aşaması bir görüş birliğini ifade etse de güçler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar karmaşaya yol açabilmektedir. Bu aşamada önemli olan liderlerin soyut değerleri değil ne gibi somut adımlar atmaya istekli olduklarıdır. “*Alışma aşamasında*” ise üç işlem görülmektedir ki öncelikle vatandaşlar ve siyasiler inançları ile yeni kurallar arasında uyum yaratmak zorundadırlar. İkinci olarak demokratik teknikleri öğrenen politikacıların bunları ne şekilde uygulayacaklarıdır. Üçüncüsü ise siyasi partilerin seçmenler ve politikacılar arasında bir birleşmeyi sağlayacak olmasıdır.¹⁷

Demokrasiye geçiş konusunda bir diğer yaklaşım Guillermo O’Donnell ve Philip C. Schmitter’in 1986’da yazdıkları “*Transitions From Authoritarian Rule*” dur. Burada “*geçiş*” bir siyasi rejimden diğerine geçiş arasında yaşanan mesafe olarak tanımlanmaktadır ve geçişin çift taraflı yani hem demokratik bir rejimden otoriter rejime hem de tam tersi yönde gerçekleşebileceği anlatılmaktadır. Geçiş sürecinde siyasi oyunun kuralları belli değildir ve bu otoriter yönetimlerin yerini bireysel gruplar ve hakların ne derece alacağına göre şekillenmektedir. Demokratikleşme, vatandaşlık kurallarının ve usullerinin daha önce başka ilkelerle yönetilen ya da daha önce bu haklardan ve yükümlülüklerden hoşlanmayan kişileri içerecek şekilde genişletilmiş politik kurumlara uygulanması veya daha önce vatandaş katılımına tabi olmayan meseleleri ve kurumları genişletme süreçlerini ifade etmektedir.¹⁸

Bir diğer demokratikleşme teorisyeni siyaset bilimci Samuel Huntington’ın “*3. Dalga*” (*Third Wave*) teorisidir. Bu teoriye göre dünyada üç demokratikleşme dalgası ve bunlara ters iki anti-demokratik dalga yaşanmıştır. İlk dalga 1828-1926 yılları arasında yaşanmış ve dünyada yeni 29 demokrasi ortaya çıkmıştır. İkinci ters dalga ile 1922-1942 yılları

¹⁶ Rustow, s.350 a.g.e.

¹⁷ Rustow, s.363 a.g.e.

¹⁸ Guillermo O’Donnell and Philippe C Schmitter., **Transition From Authoritarian Rule**, The Johns Hopkins University Press, 1986, s.6-15

arasında Mussolini'nin iktidara gelmiş demokratik ülke sayısı 12'ye düşmüştür. İkinci demokrasi dalgası ile 1943-1962 yılları arasında dünyadaki demokratik ülke sayısı 36'ya ulaşmış ardından gelen ters dalga ile 1958-1975 yılları arasında demokratik ülke sayısı 30'a düşmüştür. 1974 yılında başlayan 3. Dalga ile 1989 yılında SSCB'nin yıkılması ile dünyada demokratik ülke sayısı artmaya başlamıştır. Huntington demokratikleşme tecrübesi yaşayan ülkeleri kültürel, dini, ekonomik faktörlerin etkisi bağlamında değerlendirmiş, dış aktörlerin rolünü ve demokratik geçişlerin birbirini etkileyerek çoğaldığını belirtmiştir.¹⁹

Demokratik geçiş paradigmalarıyla ilgili olarak literatürdeki tartışmalar yıllar içinde değişimler göstermiş ve bu yaklaşımlara bazı eleştiriler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri geçiş paradigmasına eleştiri getiren Thomas Carothers'ın "*The End Of The Transition Paradigm*" makalesinde dünyada farklı 7 bölgedeki trendlerin dünya siyasetinin manzarasını ne şekilde değiştirdiğini anlatmaktadır.²⁰ Güney Avrupa'daki 1970'lerin ortasında sağ kanat otoriter rejimlerin düşüşü, 1970'lerin sonundan 1980'lerin sonuna kadar Latin Amerika'da askeri diktatörlüklerin yerini seçilmiş sivil hükümetlerin alması, Doğu ve Güney Asya'da 1980'lerin ortasından başlayarak otoriter rejimlerin gerilemeye başlaması, Doğu Avrupa'da 1980'lerin sonunda komünist rejimlerin çökmesi, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılarak 15 Sovyet sonrası cumhuriyetin kurulması, 1990'ların ilk yarısında sahra-altı Afrika'sının birçok yerinde tek parti rejimlerinin çökmesi ve 1990'larda bazı Ortadoğu ülkelerinde zayıf ama göz ardı edilemez liberalleşme trendlerinin görülmesi gibi nedenlerle Carothers demokrasiye geçişle ilgili paradigmanın artık var olan durumu açıklamakta yetersiz kalması ve yeni bakış açılarının gerekliliğini savunmaktadır.²¹

Yaygın yaklaşıma göre eğer bir ülke diktatörlükten uzaklaşıyorsa bu o ülkenin demokrasiye geçeceği anlamına gelmektedir. Diğer bir yaklaşım demokratikleşmeyi açılış, gelişme ve konsolidasyon evreleriyle açıklamaktadır. Demokrasi destekleyicileri bu evrelerin tersi bir şekilde de ilerleyebileceğini savunmaktadırlar. Başka bir yaklaşımda demokrasinin sadece seçimlere bağımlı olduğu görüşü hakimdir. Kuşkusuz seçimlerin

¹⁹ Samuel Huntington, *Democracy's Third Wave*, *Journal of Democracy*, 1991, s.12-33

²⁰ Thomas Carothers, "The End of The Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, vol 13, 2002, s.1

²¹ Carothers, s.2 a.g.e

önemi yadsınamaz ama tek demokrasi koşulu olarak görülmesi de yanlıştır.²² Geçiş ülkelerinin ekonomik seviyesi, siyasi tarihi, kurumsal mirası, etnik yapıları, sosyokültürel gelenekleri ve diğer yapısal etmenlerin demokrasiye geçişte majör faktörler olarak kabul edilmesi Carothers'ın yetersiz bulduğu bir diğer yaklaşımdır. Son olarak ise “*Üçüncü Dalga*” teorisinin iddiası olan demokratikleşmenin sadece Amerikan tarzı orta sınıf ya da Protestan mirası ülkelerde yaşanabilir anlamındaki yaklaşımına itirazdır.²³

Bu paradigmaların yetersizliğine kanıt olarak; bu ülkelerin çoğunun artık demokrasiye geçmiş olmaları, otoriterlikten uzaklaşmış ve demokrasiye geçişin aşamalarını gerçekleştirmiş olmalarını öne sürmektedir. Düzenli ve gerçek seçimlerin yapılmasının yeni hükümetlere sadece demokratik meşruluk sağlamadığını aynı zamanda uzun vadede demokratik katılım ve hesap verilebilirliği de derinleştirdiğini ifade etmektedir. Bir ülkenin başarılı bir şekilde demokratikleşmesinin öncelikle siyasi elitlerin amaçlarını ve edimlerini siyasi ekonomik, sosyal ve kurumsal koşulların ve mirasın etkisi olmaksızın gerçekleştirmelerine bağlı olduğunu ve bu süreçte devlet inşasının ikincil bir mücadele olduğunu vurgulamaktadır.²⁴ Demokrasiye geçiş literatüründeki tartışmalar yeni geçiş örnekleri bağlamında sürekli değişim ve gelişim gösterirken Ortadoğu coğrafyasında demokrasiye geçişin anlaşılmasında da önemli yer edinmektedir. Bazı araştırmacıların Ortadoğu’da Arap Baharı süreci olarak adlandırılan demokratikleşme hareketlerini 4. Dalga olarak yorumlaması da bunu kanıtlar durumdadır.²⁵

Samuel Huntington’ın 3. *Dalga* teorisinin dönemselleştirme tarzına ve dünyanın değişik bölgelerindeki rejim değişikliklerine uyarlanabilirliğine yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin *Philippe Schmitter* 1. Dalganın (1810-1926) çok uzun bir periyod olduğunu öne sürmekte ve kendi dönemselleştirmesinin daha uygun olduğunu savunmaktadır. Buna göre 1848-49 yılları “*Özgürlük Baharı*” olarak adlandırdığı dönemi 1. Dalga, I. Dünya Savaşı ve sonrası (1910-1920) dönemi 2. Dalga, II. Dünya Savaşı ve sonrası dönemi (1943-1948) 3. Dalga ve 1974’den günümüze dek olan dönemi 4. *Dalga* olarak adlandırmaktadır. Bunlara ek olarak İngiltere, A.B.D, İsviçre, Kanada, Avustralya gibi bazı ülkelerin demokratikleşme süreçlerinde komşu ülkelerde yaşanan gelişmelerden

²² Carothers, s.3 a.g.e.

²³ Carothers, s.4 a.g.e.

²⁴ Carothers, 4-13 a.g.e.

²⁵ Howard Philip N., Hussain Muzammil M., Democracy’s Fourth Wave?, **Oxford Studies in Digital Politics**, vol 12, 2013

görece daha az etkilendiğini söylemektedir.²⁶ Aynı şekilde Michael McFaul “*The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship*” adlı makalesinde Huntington’ın komünizm sonrası rejim değişiklikleri hakkındaki görüşlerini eleştirmekte ve bu rejim değişikliklerini yeni demokrasilere ve diktatörlüklere neden oldukları için *4. Dalga* olarak adlandırmaktadır.²⁷ Bu yaklaşım Arap Baharı sürecinde yaşanan geçişleri tartışmakta da açıklayıcı olabilmektedir. Tunus istisnası dışında Mısır, Libya, Yemen gibi ülkelerde rejim değişikliklerinin demokrasi yerine yeni diktatörlüklere dönüşmeleri bu geçiş süreçlerinin farklı bir ritme sahip olduğunu göstermektedir.²⁸

“*Arap vatandaşının doğuşu*” olarak da nitelendirilen Arap Baharı süreci halkın haklarını savunabildiği, siyasal süreçlere katılabildiği ve hükümetin sorgulanabilirliğini elinde tutabildiği bir dönemi de tanımlamaktadır. Bu sürecin yeni bir demokrasi dalgası oluşturması hususunda farklı görüşler mevcuttur. Sivil toplumun Arap dünyasında vatandaşlarının kaderini değiştirecek güce ulaşmaya başlaması bazı yorumculara göre yeni bir Arap istisnacılığı olarak nitelendirilmektedir. Bahar olarak adlandırılan sürecin İslamcı bir kışa dönüştüğü, radikal İslamcı hareketlerin bunda önemli rol oynadığı gibi yorumlar da bulunmakta ve demokrasi dalgaları ile ilgili tartışma şüpheler ve umutlar arasında devam etmektedir.²⁹

1.2.1. Demokrasiye Geçiş ve Sivil Toplum İlişkisi

Sivil toplum, modern akademik ve siyasi söylemde sık sık hükümet dışı organizasyonları (*NGO's*) ve kurumları anlatmak için kullanılmaktadır. Farklı kurumların sivil toplum tanımları bağlamında Dünya Bankası’nın tanımına göre sivil toplum terimi; geniş bir yelpazede kamusal alanda hükümet dışı ve kar amacı gütmeyen etik, kültürel, politik ve bilimsel temellere dayanan organizasyonları anlatmak için kullanılmaktadır.³⁰ Tarihsel

²⁶ Ahmed İbrahim Abushouk, “The Arab Spring: A Firth Wave of Democratization?”, **Digest of Middle East Studies**, 2016, Vol 25, Issue 1, s 53

²⁷ Michael McFaul, “The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in The Postcommunist World”, **Cambridge University Press**, 2002, Vol:54 No 2, s 213

²⁸ Abushouk, s.54 a.g.e.

²⁹ “*The fourth wave of democratization*”, 2015 <http://www.iris-bg.org/fls/stID-25-07-13.pdf> (erişim tarihi 12 Temmuz 2017)

***politike koinonia** : Aristo’nun ünlü eseri *Politika*’da sivil toplum kavramı ilk kez “koinonia politike-societas civilis” şeklinde kullanmıştır. Ancak Aristo sivil toplum kavramını “politik düzen”, “topluluk”, “kamusal alan” gibi olgulardan ayırt edici bir tanımlama olarak kullanmamıştır. Böylece sivil toplum olgusu söz konusu diğer kavramlarla birlikte kullanılarak anlam itibarıyla belirgin bir farklılık yaratmamıştır. Aristo’nun sivil toplum kavramıyla polis (devlet) sınırları içinde yaşayan insan toplulukları ve onların iyilik halleri anlaşılmaktadır. Bknz: Arş.Gör. Emre Özcan, *Sivil Toplum Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Sivil Toplum-Devlet İlişkisi*, sosyalhizmetuzmani.org,2011

³⁰ Baker, s.11 a.g.e.

sürecinde sivil toplum Aristo’da “*politike koinonia**” ile temellerinin oluştuğu, 17. Yy sonlarına gelindiğinde Machiavelli, Bodin, Hobbes, Rousseau ve Mill gibi düşünürlerce yeni anlamlar kazanarak geliştiği bir kavramdır. Daha sonra Hegel, Marx ve Gramsci gibi düşünürlerin eserlerinde bugünkü anlamına ulaşan sivil toplum demokrasinin değişmez ögesi olarak toplumların güçlendirmeleri ve geliştirmeleri gereken en önemli unsurdur.³¹

Sivil toplum kavramından ilk bahseden 1767’de *Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme* eseriyle Adam Ferguson’dur; ona göre sivil toplum kişisel özgürlüğün ve sözleşmeye dayanan ilişkilerin ön planda olduğu bir yapıdır. Günümüzdeki modern sivil toplum yorumu Tocqueville, Emile Durkheim ve Max Weber’in yorumları ilham alınarak meydana getirilmiş ve uygulanmıştır. Bu yorum 5 maddede özetlenmektedir;

1. *Sivil toplum, devlet, aile ve yerel yaşamdan bağımsız bir toplumsal alandır.*
2. *Bireyler sivil toplumu oluşturan herhangi bir örgütlenmeye katılmaya zorlanamazlar.*
3. *Sivil toplum hukuk düzeninin dışında kalmaz. Araçsal değildir, kurallara ve hukuka dayanır.*
4. *Sivil toplum kolektif hedefler koyar ve vatandaşları temsil eder. Örgütlü sivil toplum bireyler ve devlet arasında “aracı” ve “itici güç” olarak rol oynar*
5. *Sivil toplum “yetki devri” boyutunu getirmiştir. Devlet ancak kendi girişimi, vatandaş açısından, yerel, bölgesel veya ulusal girişimden daha etkin ve yararlıysa, harekete geçmelidir.³²*

Mary Kaldor sivil toplumu farklı köken ve gelenek tanımlamalarından hareketle 5 grupta sınıflandırmaktadır. Kaldor’a göre bölgesel özellikler bağlamında “*burjuva toplumu*” devlet ve aile arasında yer almakta, sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda küreselleşmektedir. “*Societas civilis*” kavramı hukukun üstünlüğü ve kozmopolit bir düzeni anlatmaktadır. “*Aktivizm*” sosyal hareketleri ve kamusal ve küresel alanı tanımlamaktadır. “*Neoliberal*” yaklaşımda hayırseverlik ve gönüllü örgütlenmeler ön

³¹ Mine Gözübüyük Tamer, “Tarihsel Süreçte Sivil Toplum”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 27 Sayı 1, 2010, s.91-99

³² Cengiz Çiftçi, *Sivil Toplum: Kökenler, Örgütlenme ve Çalışma Yaklaşımları*, Kadın ve Kadın STK’larının Güçlendirilmesi Projesi, 2010-2012, s.6-7

planda iken “*postmodern*” yaklaşımda ulusalcılık ve köktencilik baskın ve rekabet halindeki küresel ağlar ön plandadır.³³

Sivil toplum kuruluşu ise TDK Sözlüğü tanımına göre “*toplumdaki çeşitli sorunları bağımsız olarak ele alıp kamuoyunu bilgilendirme ve aydınlatma görevi yapan, öneriler sunan her türlü birlik, sivil toplum örgütü*” dür.³⁴ Sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkış dönemlerine bakıldığında ulusal ve uluslararası anlamda son 100 yılda gelişmeler olduğu görülmektedir;³⁵

- *Uluslararası düzeyde tarihsel STK’ların ortaya çıkışı 1775–1918*
- *Sorumluluk almaları, gelişmeleri ve kamu ilişkisi 1919–1934!*
- *Ayrışmaları 1935–1944*
- *Kabul Görmeleri ve resmileşmeleri 1945–1949*
- *Duraklama 1950–1971*
- *Yoğunlaşma 1972–1991*
- *Güçlenme 1992 ve sonrası*

Örgütlü sivil toplum gerçek ve tüzel kişilerin hukukun üstünlüğü çerçevesi ilkesi ile gönüllü olarak kurduğu devlet ve özel sektör dışı kuruluşlardır.³⁶

“Dernekler, vakıflar, kamu yararına hizmet eden sivil toplum tüzel kişilikleri; sanayi ve/veya ticaret odaları, esnaf ve sanatkâr odaları, iş destek organizasyonları, eğitim birlikleri, kamu hizmetlileri sendikaları, iş ve işveren sendikaları/konfederasyonları, organize sanayi bölgeleri, uluslararası kuruluşlar, KOBİ temsilci organizasyonları (diğer bir deyişle profesyonel/mesleki oluşumlar ve/veyavakıflar), işçi ve işveren sendikaları, kâr amacı gütmeyen kooperatifler.” en yaygın sivil toplum örgütü kullanımlarıdır.

Scholte’ye göre sivil toplum; akademik kurumlar, akrabalık ve zümre çevreleri, tüketici hakları, kalkınma ve işbirliği inisiyatifleri, çevre hareketleri, etnik lobiler, inanç temelli dernekler, insan hakları savunucuları, işçi birlikleri, yerel topluluk grupları, barış hareketleri, hayırsever gruplar, vakıflar, meslek kuruluşları, yardım kuruluşları, düşünce

³³ Çiftçi, a.g.e., s.9

³⁴ **TDK Sözlüğü**, “Sivil toplum kuruluşu”, www.tdk.gov.tr

³⁵ Çiftçi, a.g.y.

³⁶ Çiftçi, a.g.e., s.12

kuruluşları, kadın ağları ve gençlik dernekleridir. Demokrasiye geçişte sivil toplumun oynadığı rollerden biri Scholte'ye göre *devlet iktidarını sınırlandırmaktır*. Sivil toplum örgütleri devleti sınırlandıran ve denetleyen mekanizmalardır. Diğer bir rol devletin toplumla ilişkisini güçlendirmektir. Devletle birey arasında kurulacak bağ demokrasinin sağlıklı işleyişi bakımından önem taşımaktadır. Sivil toplumun demokrasilerde bir diğer fonksiyonu ise *katılımı sağlamadır*. Bireylerin kamusal meselelerde fikir beyan etmeleri katılım fonksiyonunun bir sonucudur.³⁷ Sivil toplumun demokrasiye geçişte önemli bir rolü olduğu geçiş teorisyenlerince yaygın olarak kabul edilmiş bir görüştür. Demokrasiye geçiş için aktif ve işleyen bir sivil toplum olmazsa olmazlardan kabul edilmektedir.

O'Donnell ve Schmitter sivil toplumu demokrasiye geçişte kritik bir rolde görmektedir. Bununla birlikte asıl önemli olanın demokrasiye geçiş değil demokrasinin konsolidasyonu olduğunu savunmaktadır.³⁸ Larry Diamond'a göre ise sivil toplumun demokratikleşmedeki rolü iki şekildedir; ilki otoriter bir rejimden seçim demokrasisine geçmeye yardım etmek, diğeri ise demokrasinin konsolidasyonuna ve derinleşmesine yardımcı olmaktır.³⁹ Gabriel Almond ve Sidney Verba demokrasi ve sivil toplum ilişkisinde sivil kültürün en temel değer olduğunu vurgularken bu alanın diğer bir önemli teorisyeni Robert Putnam sivil toplumu siyasi ve sivil organizasyonların ötesinde insan etkileşimlerinin bütün yönlerini içermesi, toplumun bireysel duyarlılığını temsil etmesi bakımından daha geniş bir zeminde tanımlamaktadır. Gönüllü organizasyonların üyelerinin sosyal kazanç sağlamaları ve sivil yeteneklerini geliştirebilmeleri için birer demokrasi okulu görevi gördüklerini söylemektedir.⁴⁰ Devrim sonrası geçişin erken aşamasında yolsuzluk karşıtı gözetleyici, demokrasi savunucusu kurumları ile sivil toplum otoriter yönetimin geri dönmemesi için en önemli platformu oluşturmaktadır. Demokratikleşmenin ve konsolidasyonun gerçekleşebilmesi için sivil toplum çıkar grupları, insan hakları organizasyonları ve profesyonel birlikler ile bir arada siyasi reform hareketleri meydana getirmektedirler.⁴¹

³⁷ Jan Aart Scholte, **Civil Society and Democracy in Global Governance**, Cambridge University Press 2002, s. 281-304.

³⁸ Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, s. 20 a.g.e.

³⁹ Larry Diamond, "Civil Society and The Development of Democracy", (electronic version) Estudio Working Paper, https://xa.yimg.com/kq/groups/23187661/.../1997_101.pdf 1997, s.6 erişim tarihi: 10.05.2017

⁴⁰ Baker, s.15 a.g.e.

⁴¹ Martin Alexander Peter, Have Tunisian Civil Society Organisations Exhibited The Civil Political Culture Required To Full a Democratic Function Through The Post-2011 Transition? , **Durham E-Thesis**, 2016, Durham University, s.32

Stepan ve Linz'e göre demokrasinin konsolidasyonu için öncelikle özgür ve yaşayan bir sivil toplumun varlığı şarttır. Bu sivil toplumun demokrasiye geçiş sürecinde amacı siyasi bir toplum yaratmak olmamalıdır. Hukukun üstünlüğünün ve anayasal ruhun siyasi topluma tamamen sirayet etmiş olması gerekmektedir.⁴²

1.3. Ortadoğu'da Demokratikleşme

Demokrasi ve demokratikleşme konularında geniş bir literatür bulunmasına rağmen Ortadoğu'da demokratikleşme hususundaki çalışmalar 1980'li yılların sonundan itibaren görünür olmaya başlamıştır. Bu çalışmalar özellikle bu coğrafyanın neden global trendleri yakalamakta zayıf kaldığını açıklamakta ve bunu daha çok *istisnacılık* teorileri ile yapmaktadır.⁴³ Ortadoğu istisnacılığının üç unsuru bulunmaktadır: Bunlardan ilki tüm Ortadoğu tanımlarında yer alan ülkelerin neredeyse tamamında din olarak İslamiyet'in, kültür olarak da İslami kültürün hakim olmasıdır. İkinci olarak devlet ve toplum arasındaki yapısal ilişki ile ilgilidir ve bu ilişkide devlet güçlü iken toplum zayıftır. Temel özne birey değil ulus ya da devlettir. Üçüncü unsur ise İbn-i Haldun'un "*asabiye**" kavramıyla ortaya koyduğu aşiretsel, akrabalık bağları dolayısıyla geleneksel yapıdan sıyrılmayan Ortadoğu halklarının modernleşme ve demokratikleşme konusunda etkili bir güç tesis edememeleridir.⁴⁴

Ortadoğu bu bağlamda dünyanın demokratikleşmeye dair herhangi bir kanıt bulunmayan ülkelerinden kabul edilmekteydi. 1988-1991 yılları arasında Ortadoğu'da demokratikleşme yolunda olduğu öngörülen ülkeler olsa da (Tunus, Mısır, Ürdün, Fas, Cezayir, Yemen) 1992 yılında bu durumda bir gerileme yaşanmıştır.⁴⁵ Ortadoğu'da demokratikleşme imkanları üzerine var olan literatürün bazı zayıf yönleri bulunmaktadır; bunlardan ilkinde göre Ortadoğu'da liberal demokrasinin karakteristikleri ve doğası

⁴² Juan Linz and Alfred Stepan, **Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post Communist Europe**, John Hopkins University Press, 1996, s.7-13

⁴³ Tim Niblock, "Democratization: A Theoretical and Practical Debate", **British Journal of Middle East Studies**, Vol. 25, 1998, s.221-233

*Asabiye kavramı İbn Haldun'un sosyal felsefesinin omurgasını teşkil etse de şu ana kadar asabiyenin üzerinde uzlaşmış kesin bir tanımı bulunmamaktadır. Batı dillerine "group feelings", "esprit de corps", "communal spirit" gibi kelime ve terkiplerle aktarılan asabiye Arnason ve Stauth'un ifadeleriyle İbn Haldun'un en tercüme edilemez terimi olarak kabul edilmektedir. Zorluk kısmen, kavrama geleneksel kullanımından daha geniş bir anlam yüklemesine rağmen, İbn Haldun'un asabiyeti kapsamlı bir şekilde tarif etmemesinden, kısmen asabiyeti bazen geleneksel anlamıyla bazen de kendi yüklediği geniş anlamıyla teknik bir terim olarak kullanmasından kaynaklanır. Bknz Akif Kayapınar, "İbn-i Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı 15, 2016, s.83-114

⁴⁴ Erdem Özlük, "Ortadoğu İstisnacılığı: Sömürünün Yeni Keşif Yolu", **Akademik Ortadoğu**, 2007, Cilt 2, Sayı 1, s.147-148

⁴⁵ Niblock, s.222 a.g.e.

romantize edilerek sunulmaktadır ve siyasi sistemler gerçekte var olmayan ideal bir demokrasi arayışı ile karşılaştırılmaktadır. Bu idealize edilmiş demokrasi konseptleri Ortadoğu'daki siyasi sistemlerle ilgili deneysel çalışmalar üzerinde negatif etki yaratmaktadır. İkinci zayıf yön demokrasiyi engelleyen faktörlere daha fazla odaklanılması ve demokratikleşmenin nasıl olacağına dikkat çekilmemesidir. Uluslararası siyasi faktörlerin Ortadoğu'nun demokratikleşmesindeki rolünün yetersiz olmasına dair geniş bir literatür bulunmaktadır. Batılı güçlerin Ortadoğu'daki stratejik ve ekonomik çıkarları ve rejimlerin bu tehditlere karşı korunacağı ortadadır. Bu durum demokratikleşmenin taahhütüne dair tüm beyanları geçersiz kılmaktadır.⁴⁶

Ortadoğu coğrafyası demokrasinin ve demokratikleşmenin en tartışmalı olduğu bölge olması bakımından kültürel olarak demokratikleşmeye dirençli olduğuna dair görüşler yaygındır ve bağımsızlık sonrası erken liberalleşme örneklerinin daha sonra hızla otoriterliklere dönüştüğü görülmüştür.⁴⁷ 1950 ve 60'lardaki Batılı modernleşme teorilerinden türemiş olan demokratikleşme teorilerinin Ortadoğu'daki deneyimleri açıklamakta yetersiz kalması bölgenin karmaşık yapısından ileri gelmektedir. Modernleşmenin demokratikleşme için elzem olduğuna dair kanılar da bu yüzden her zaman doğru çıkmamaktadır. Arap dünyası 1925'ten 1975 yılına kadar modern bağımsız devlet olma yolunda mücadeleler vermiştir ve son 40 yıldır da çalkantılı süreçlerle ilerleyen bir dönüşüm yaşanmaktadır. 1970 sonrası Arap dünyasını istismar eden Muammer Kaddafi, Hüsnü Mübarek, Hafız Esad, Saddam Hüseyin gibi diktatörler aynı zamanda bugünkü Arap toplumlarını inşaa edenlerdir. Modern Arap devletleri seçilmemiş ve denetlenemeyen azınlıklar ve elitler eliyle yönetilmiştir.⁴⁸ Soğuk Savaş dönemi 45 yıl boyunca tüm dünya güçleri bu elitlerin yönetimini desteklemiş ve bu yüzden Ortadoğu demokrasiye dair bir gelişim gösterememiştir. 1967'deki Arap-İsrail savaşı elitler eliyle yönetilen Arap devletlerinin başarısızlığını kanıtlayınca ve güçlü sosyo ekonomik yapılar oluşturamadıkları anlaşılınca, kolonyal mirasın ordular üzerinde süren etkisi de göz önüne alındığında bölgedeki riskler ve demokrasinin gerekliliği daha net ortaya çıkmıştır.⁴⁹ 11 Eylül sonrası dönem Amerika terörle mücadele doğrultusunda

⁴⁶ Niblock, s.225-228 a.g.e.

⁴⁷ Raymond Hinnebusch, "Authoritarian Persistence, Democratization Theory, and The Middle East: An Overview and Critic", **Democratization**, Vol 12. No.3, 2005, s.373

⁴⁸ Lorenzo Kamel, "The Frailty of Authority, Borders, Non State Actors and Power Vacuums in A Changing Middle East", 2017, **Edizioni Nova Cultura**, Vol 15, s.20

⁴⁹ Kamel, s.22 a.g.e.

savunma stratejisini değiştirmek zorunda kalmış ve Amerikan Ulusal Güvenlik Stratejisi hayata geçirilmiş ve aynı zamanda liberal demokrasinin desteklenmesinin önemi üzerinde de oldukça durulmuştur. Amerika'nın Irak işgali sonrası liberal demokrasinin yaygınlaştırılması ve bu doğrultuda “*Büyük Ortadoğu Projesi*” * gündeme gelmiştir.⁵⁰

Rami G. Khouri'ye göre Ortadoğu'da günümüzde yaşanan olumsuzluklara neden olan gelişmelerde öncelikle Müslüman Kardeşler'e olan desteğin 1970'lerin ortasından itibaren hızla yayılmasına neden olan faktörler sıralanmaktadır bunlar; 1967 Arap-İsrail atışması, sosyalizmin okş, Arap milliyetçiliği, Başçılık ve diğer ideolojilerin vatandaşlarla tanışmasıdır. Ayrıca olumsuz ekonomik koşullar ve petrol fiyatlarındaki artış Müslüman Kardeşler gibi hükümete karşı grupların desteklenmeye başlamasına neden olmuştur. Bütün Arap seçim sistemleri yönetici elitlere büyük oranda kamusal yaşamı kontrol olanağı sağlamaktadır. Bu da Mısır, Tunus, Cezayir, Suriye ve Suudi Arabistan gibi yerlerde radikal İşlamcı grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Arap elitlerinin yıllarca bu durumu görmezden gelmesi günümüzde El Kaide ya da İşİD gibi örgütlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁵¹

Freedom House gibi birçok kuruluşun ülkelere ait özgürlük raporlarına bakıldığında Arap Baharı sürecine kadar Ortadoğu lkelerinin dünyanın demokratik kriterlere en uzak bölgeleri arasında yer aldığı görülmektedir. 2011 yılından günümüze kadar bu puanlarda yükselme yalnızca Tunus istisnası ile mümkün olabilmıştir. Batılı teoriler ve demokrasi modelleri ile Ortadoğu'nun her biri kendine özgü ve farklılıklar taşıyan ülkelerindeki demokrasi imkanlarını sorgulamak bir çok farklı tartışmayı da beraberinde getirmiştir.

Francis Fukuyama nl “*Tarihin Sonu ve Son İnan*” adlı kitabında liberal demokrasinin dünya üzerinde en meşru sistem olduğu konusunda bir uzlaşma olduğunu ve liberal demokrasinin “*insanlığın ideolojik evriminin son noktası*” olduğunu vurgulamış bu sistemde kalan ülkelerin birbirleri ile savaşmayacağını ileri srmştir. Liberal

⁵⁰ Veysel Ayhan, “Ortadoğu'nun Demokratikleştirilmesi İkillemi: Filistin, Suudi Arabistan ve İnan rneğinde Eleştirel Bir Bakış”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s.107

* **Büyük Ortadoğu Projesi (B.O.P.):** 6 Kasım 2003 tarihinde Başkan George Bush'un kamuoyuna duyurduğu ve Ortadoğu coğrafyasına liberal demokrasiyi getirme ve reformlar yapma gereklilikleri doğrultusunda planlanmıştır. Daha sonra bunun Kuzey Afrika'ya da genişletilmesi gerekliliği ne çıkmış ve proje Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile Ortaklık İnisiyatifi adını almıştır. Bkz., Veysel Ayhan, “Ortadoğu'nun Demokratikleştirilmesi İkillemi: Filistin, Suudi Arabistan ve İnan rneğinde Eleştirel Bir Bakış”, *Akademik Ortadoğu*, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s.114

⁵¹Rami G.Khouri,“The Long Revolt

https://www.aub.edu.lb/ifi/international_affairs/Documents/20110719wilson_quarterly_rgk_summer_2011.pdf 2011 (erişim tarihi 18.03.2017)

demokrasiyi en ideal sistem olarak tanımlayan Fukuyama İslam'ın fetihler döneminin geride kaldığını ve düşünsel olarak kesinlikle liberal demokrasinin karşısına çıkamayacağını iddia etmektedir. Dolayısıyla dünyada birçok Müslümanın liberal demokrasiler altında yaşamalarına rağmen Müslüman ülkelerin liberal demokratik değerleri hayata geçiremeyeceklerini ve Ortadoğu bölgesinin de liberal devrimin dışında kaldığını ileri sürmektedir.⁵²

Fareed Zakaria 1999 yılında kaleme aldığı “*İlliberal Demokrasinin Yükselişi*” adlı makalesinde liberal demokrasi değerlerinin hayata geçirilemediği ama demokrasinin bir şekilde işlediği bölgelerin illiberal demokrasiler olduğundan bahsetmektedir. Bu bölgelerde liberal demokrasiye ait bazı değerlerin hayata geçemediği görülmektedir. Liberalizmin sivil özgürlüklere olan vurgusu demokraside daha çok siyasi özgürlükler hususunda mevcuttur ve demokratikleşmeyi bir derecede başarabilse de bu bölgeler liberal demokrasiler olmaktan uzaktırlar. Kısacası anayasal liberalizm temellerinden uzak demokrasilerde çatışma ve savaşların eksik olmayacağını vurgulayan Zakaria Ortadoğu'daki demokrasilerin bu anlamda sorunlu bulmakta ve illiberal demokrasiler olarak tanımlamaktadır.⁵³

Kişisel hoşnutsuzluk ve toplumsal fonksiyonların bozulması 1980'lerin başında çok sayıda Arap vatandaşın göç etmesine neden olmuştur. Bu göçler özellikle iyi eğitilmiş kesimlerin ülkelerine katkı yapamamaları sonucunu doğurmuştur. 2000'li yılların başında ise halk görüşlerine dair anketler halkın hükümete güveninin hayli düşük olduğu söylemekte ve halkla hükümet arasındaki mesafenin gitgide açıldığını belirtmektedir. Birçok Arap vatandaşı 2000'li yılların başında yaşam koşullarının ya da ülke yönetiminin iyileşmesi hususunda geleceğe dair umut taşımamakta olduğunu belirtmektedir. Bu trendler bağımsızlık sonrası dönemdeki hissiyattan farklı olarak umutsuzluk ve güçsüzlük yaratan koşullarla ilgilidir. Bu koşullar yolsuzluğa bulaşan elit yönetimler, ekonomik büyüme hızını geçen nüfus artışı, savaşların ve iç savaşların etkisi, yabancı yardımlara bağımlılık, sosyo-ekonomik eşitsizliklerdir.

Sosyo-ekonomik şartlardaki kötüleşme, hükümetlerin sosyal güvenliğe kaynak ayırmaması, Hizbullah ve Hamas gibi bazı devlet dışı aktörlerin de oluşmasına zemin

⁵² Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Simavi Yayınları, 1999, s.28-29

⁵³ Fareed Zakaria, “İlliberal Demokrasilerin Yükselişi” , **Liberal Düşünce Dergisi**, Bahar 1999, s.7-13, Çeviren Atilla Yayla

hazırlamıştır. Çoğu Arap ülkesinde bulunan ciddi yapısal sorunlar eğitim ve işgücü dinamiklerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu trendler nedeniyle ve sonucunda günümüze gelindiğinde çok daha fazla sayıda Arap vatandaşın hayat şartlarının iyileşeceğine dair umut taşımadığı ortadadır. Arap Baharı süreci de gelinen noktada modern Arap tarihinin en dramatik dönemi olarak görülmektedir. El Kaide ve IŞİD gibi örgütler bu toplumların uzun yıllar sürmüş derin ızdıraplarının ürünüdür. Bu örgütler zaman içinde oldukça destek ve sempatican kazanmışlardır. Arap hükümetleri, devlet dışı aktörler ve yabancı askeri güçler IŞİD ve El Kaide gibi örgütlerle mücadele etmektedir ve aynı kombinasyon yarattıkları kaosla aynı zamanda bu örgütlerin de ortaya çıkma nedenidir. Bu trend son 40 yıldır siyasi şiddetin yayılma nedenidir ve buna neden olan güçler ulusal hükümetler, muhalefet ve devlet altı organizasyonlar, yabancı hükümetler ve küçük terör ve suç örgütleridir.⁵⁴

1.3.1. Ortadoğu’da ve MENA Bölgesi’nde Sivil Toplum

Ortadoğu’nun demokratikleşmesi konusundaki tartışmalar devam ederken konunun diğer bir boyutu olan sivil toplum ve demokratikleşmedeki rolü de oldukça önem taşımaktadır. Ortadoğu’da demokratikleşme literatürü içinde sivil toplumun rolü Batılı anlamından oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. Ortadoğu’da sivil toplumu bazı teorisyenler sadece örgütlü yaşam düzeyinde algılamakla diğer bir kesim ise sivil kültürün sosyo-psikolojik köklerine kadar genişleten bir tanımlamada bulunmaktadır. Bu argümanlar arasında bir uzlaşma yoktur ve Arap dünyasında otoriter rejimler altında her ülkede farklı boyutlarda sivil toplum aktiviteleri görülmektedir.⁵⁵

Arap dünyasında özgürlüğün sınırları dünyanın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında limitlidir. 2005 yılındaki Freedom House raporuna göre Ortadoğu’da tamamen özgür olan sadece 2 ülke olan Kuveyt ve Lübnan bulunmaktadır. Tüm bu kısıtlılıklara rağmen bazı Arap ülkelerinde sivil toplum öğeleri bulunmakta ve otoritenin baskıları altında da olsa faaliyet göstermektedir. Sivil toplum aktiviteleri bağlamında Arap devletleri 3 gruba ayrılmıştır:⁵⁶

⁵⁴ Rami G. Khouri a.g.y.

⁵⁵ Baker, s. 19 a.g.e

⁵⁶ Baqer Salman, “Civil Society in The Arab World: A Reality That Needs Reforming”, *Al Najjar Contemporary Arab Affairs*, Vol 1, 2008, s.47

Birinci grup çoğu kuzeyde bulunan Kuveyt, Bahreyn, Mısır, Fas, Yemen, Ürdün gibi devletlerdir ve sivil toplum aktiviteleri belli bir oranda görülse de gücü elde tutma hakkı bu ülkelerde bir seçenek değildir. Bu gruptaki ülkelerde rejimler tarafından siyasi çoğulculuk ve sivil toplum aktiviteleri belli bir dereceye kadar müsamaha görmektedir. *İkinci grup* ilk gruptan devlet yapısı ve araçları bakımından farklılık göstermese de fakir ülkelere kıyasla gayri safi milli hasılası 350\$ olan ve tek parti rejimine sahip, tek ideoloji tek lider anlayışıyla yönetilen Libya ve Irak gibi ülkelerdir, sivil toplum örgütleri devlet kontrolü altındadır. *Son gruptaki* ülkeler çok kısıtlı sayıdadır ve zayıf bir yapıdadırlar ve gerçek bir sivil toplumun varlığından söz etmek güçtür. Devlet otoritesi sivil toplum üyelerini seçme hakkına sahiptir. Bürokratik yapıları direkt devletle bağlantılıdır.⁵⁷

Arap dünyasında sivil toplumun gelişimi 4 aşamada meydana gelmiştir; ilki 19.yy ve 20.yy'ın başlarında özellikle yardımlaşma grupları, esnaf loncaları, dini hayır ve eğitim kurumları ile vakıflardır. İkinci aşamada Avrupa sömürgeciliği ile başlamış ve bu dönemde ajanslar, ticaret birlikleri, seküler hayır kurumları, kültürel gruplar ve İslami organizasyonlar (Müslüman Kardeşler) ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu organizasyonların çoğu siyasi olarak aktiftir ve bağımsızlık kazanma süreçlerinde önemli roller oynamışlardır. Bağımsızlık sonrası üçüncü aşamaya geçen Arap ülkelerinde yeni rejimler devlet baskıları altında bir dönüşüm yaşamışlardır. Son aşama ise 1980'lerde başlamış ve devam etmektedir, sivil toplum alanı görece daha liberal bir hal almıştır. İslami hareketlerin yayılmasından sivil toplum öğeleri de etkilenmiş birçok Arap hükümeti iktidarda kalabilmek için ekonomik ve siyasi liberalleşmeyi engellemeye çalışmışlardır.⁵⁸

Günümüzde Arap sivil toplumu 5 sektörden oluşmaktadır. İlki birçok Arap ülkesinde envai türde gruplar, kuruluşlar ve İslami inanç temelli propaganda yapan hareketlerdir. Bu "*İslami organizasyonlar*" sağlık, eğitim, iş asistanlığı, özel ders, çöpçatanlık gibi konularda çalışmaktadır. Bir diğer Arap sivil toplum sektörü NGO olarak adlandırılan hükümet dışı organizasyonlardır. 80'lerde çoğalmaya başlayan "*NGO sektörü*" Arap toplumlarının kalkınma ve gelişmeye önem vermeye başlamaları ile özellikle de İslami sivil toplum kuruluşlarının destek kazanmalarının etkisiyle bir alternatif olarak belirmişlerdir. Batılı bağışçıların kendi politikalarını yaymak amacıyla ve bölgede pazar

⁵⁷ Najjar, s.48 a.g.e

⁵⁸ Amy Howthorne, Middle Eastern Democracy, *Is Civil Society the Answer?*, **Carnegie Papers**, 2004, No 44, s.6

odaklı ekonomik reformları gerçekleştirebilmek için oldukça istekli olmaları da bu durumun sonuçlarından biridir. Üçüncü sektör “*üyelik bazlı sivil toplum kuruluşlarıdır*”. İşçi birlikleri, profesyonel sendikalar ve ticaret odaları ana amaçları üyelerine ekonomik ve sosyal fayda sağlamak olan sivil toplum örgütleridir ve birçoğu görece siyasi yapılardır. Dördüncü sektör asıl amacı dayanışmayı teşvik etmek olan “*derneklerden*” oluşmaktadır ve komşuluk, akrabalık dernekleri bunlara örnek gösterilebilir. Beşinci sektör ise demokrasi yanlısı ve en kapsamlı ve teşekküllü olanıdır. Bölgedeki ilk insan hakları organizasyonu Tunus’ta ortaya çıkmıştır. İnsan hakları konusunda çalışan organizasyonlar Mısır ve Fas’ta 1980’lerde kurulmuş, 1990’larda ise tüm Ortadoğu’da yaygınlaşmaya başlamıştır.⁵⁹

Arap sivil toplum organizasyonlarının 1990’lardan itibaren ivme kazanmasında birçok faktör rol oynamaktadır; bunlardan biri bireylerin ve yerel toplumların devlet tarafından karşılanamayan ihtiyaçlarıdır. Genişleyen orta sınıflar ve gitgide artan sağlık, eğitim, barınma gibi ihtiyaçlar sivil organizasyonların yaygınlaşmasına neden olmuştur.⁶⁰ Bir diğer faktör eğitilmiş Arap nüfusunun artmasıdır ama bu artış farkındalığın artmasına fayda sağlamamış ve sivil organizasyonlar tam anlamıyla oluşamamıştır. 1970’ler ve 80’lerin ilk yılları birçok Arap vatandaşı finansal anlamda patlama anlamına gelmekteydi; bunun en önemli nedeni kaynakları iyi yönetemeyen idarecilerdi ve bu nedenle bireyler sorunlara kendi çözümlerini üretebilmek adına yeni sivil organizasyonları hayata geçirmeye başlamışlardır.⁶¹

Sivil toplum kavramının Arapça karşılığı olan “*al mujtama al madani*” ifadesinin anlamı “*medeni, şehrli toplum*” dur. Eva Bellin’e göre her ne kadar MENA bölgesi otoriter yönetimlerden oluşmakta ve sivil toplum anlamında zayıf bir yapıda olsa da sivil toplum terimi farklı siyasi durumlara adapte edilmekte elastik bir yapıya sahiptir. Sivil toplum MENA bölgesi bağlamında kültüralist ve yapısalcı yaklaşımların tartışma alanını da oluşturmaktadır. Kültüralistlere göre MENA bölgesinin kültürü sivil toplumun burada

⁵⁹ Howthorne, s.8 a.g.e.

⁶⁰ Saad Eddin İbrahim, Civil Society and Prospects of Democratization in The Arab World, **Civil Society in The Middle East**, Vol 1, Brill Publishing, 1995, s.39

⁶¹ İbrahim, s.40, a.g.e.

gelişmesini engellemektedir. Yapısalcılara göre ise MENA bölgesi hükümet yapıları sivil toplumun gelişmesinin önündeki engeldir.⁶²

Mısır'da Osmanlı himayesinde localar ve vakıflarla başlayan sivil toplum İngiliz yönetimi altında çok fazla sayıda sivil toplum kuruluşuna dönüşmüştür. Hür Subaylar darbesi ile başlayan otoriterlik rejimi sivil toplumun gelişmesine izin vermemiştir. Enver Sedat döneminin liberalleşme dalgası altında az da olsa gelişme gösteren sivil toplum Hüsnü Mübarek döneminin denetimli liberalleşme yıllarında yine baskılar altında zayıf kalmıştır. Rejim baskıları dışında Mısır'da siyasal İslamın etkisi de sivil toplumun gelişiminin önündeki engellerdendir. Müslüman Kardeşler'in rejim karşıtı faaliyetlerinde sivil toplumu kullanmaya çalışmaları gelişmelerinin önünde engel teşkil etmiştir. Mısır'da sivil toplumun zayıf kalmasının diğer nedenleri sivil toplum örgütlerinin birbirinden kopuk olması ve maddi açıdan olanaksızlıklar içinde olmalarıdır. Bu zayıf yapı ile devrim sürecinde yine de aktif rol oynayan Mısır sivil toplumu bunu en çok da internet olanaklarının gelişmesi sayesinde başarabilmiştir.⁶³

Örneğin Cezayir'de sivil toplum koloni öncesi dönemde devletten uzak ve bağımsız, köy birlikleri ve kardeşlik dernekleri gibi oluşumlardan oluşmaktaydı. Fransız işgali ile birlikte ticaret birlikleri ve diğer kitle organizasyonları ortaya çıkmaya başlamıştır. Cezayir'in bağımsızlık mücadelesi boyunca sivil toplum örgütleri devletle işbirliği içinde çalışmışlardır. 1968-1989 yılları arasında tüm sivil aktiviteler FLN (Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi) bünyesinde gerçekleşmiştir.⁶⁴ Bugün ise devlet kontrolü ile arasına mesafe koyan Cezayir sivil toplumu demokratik değerlere sadık kalmaya çalışsa da durum halen belirsizdir. Cezayir'deki ideolojik bölünmelerin getirdiği zorluklar nedeniyle demokratik reformlar için anlamlı platformlar oluşturma amacı her zaman gündemdedir.⁶⁵ Arap coğrafyasında ulusal sivil toplum organizasyonları; hayır dernekleri, kadın hakları ve aile ile ilgili organizasyonlar, profesyonel organizasyon ve birlikler, kültür sanat organizasyonları, entelektüel araştırma merkezleri ve forumlardır.⁶⁶

⁶² Martin Alexander Peter, s.38 a.g.e.

⁶³ Tamer Kaşıkçı, "Mısır'ın Demokratikleşmesinde Sivil Toplumun Rolü", **Akademik Ortadoğu**, Sayı 13, s. 19-23

⁶⁴ Andrea Liverani **Civil Society in Algeria**, Routledge Publishing, 2008, s.1-3

⁶⁵ John P Entelis., "The Algerian Conundrum, Authoritarian State Democratic Society, Prospects For Political Reform Post Arab Spring", 2016, **Washington Institute For Near East Policy**, (electronic version) www.washingtoninstitute.org, erişim tarihi: 13.06.2017

⁶⁶ Najjar, s.52 a.g.e.

Demokrasiye geçişte sivil toplumun rolü farklı aşamalarda farklı şekillerde gerçekleşmektedir. Birçok analist demokratik geçiş ve demokratik konsolidasyon arasında ikiye ayrılmış durumdadır. Demokratik geçişlerde sivil toplum siyasi değişimde bir baskı aracı olarak büyük rol oynamaktadır. Kadın grupları, ğrenci birlikleri ,işçi sendikaları gibi sivil toplum öğeleri demokratik değişimin vazgeçilmez kaynaklarındandır. Kurumsal alanı varlıkları ile oğullaştırarak, taban örgütleri ile çalışarak halk arasında alansal genişleme ve derinleşme yaratarak, ve verdikleri mücadeleler ile devlet üzerinde baskılar oluşturarak demokrasiye geçişin en önemli aktörleri haline gelmektedirler.⁶⁷

Demokrasiye geçişte sivil toplumun rolü Ortadoğu'da Arap Baharı süreci itibariyle tartışılmaya başlanmış ve burada Tunus rneği bir ilk ve istisna olması bakımından ön plana çıkmıştır. Arap Baharı diğer ülkelerde kaos ve şiddetle sonuçlanırken Tunus'ta diktatör rejim devrilmiş ve demokratik seçimler gerçekleştirilebilmiştir. Tunus'un bu yumuşak ve ılımlı geçiş süreci kuşkusuz çok fazla tartışılacak ve halen dinamik bir süreç olması nedeniyle Arap dünyasındaki gelişmelerle etkileşimini sürdürecektir.

⁶⁷ Claire Mercer, "NGO's Civil Society and Democratization: A Critical Review of The Literature", **Progress in Development Studies**, Vol. 2, 2002, s.8-9

II. BÖLÜM

TUNUS'TA SİVİL TOPLUMUN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

Bu bölümde Tunus'ta sivil toplumun tarihsel süreçte nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı, Osmanlı ve Fransa himayesinde geçirdiği siyasal ve toplumsal dönüşümler ardından ise Habib Burgiba ve Zeynel Abidin Bin Ali dönemlerindeki siyasal sistemin tarihsel gelişim seyrine odaklanılmaktadır. Arap Baharı sürecine kadar olan dönemde sivil toplumun nasıl kurumsallaştığı, baskı ve devlet denetimi ve gözetimi altında ne kadar gelişim gösterebildiği ayrıca incelenmektedir. Bu bağlamda tarihsel süreçte Tunus sivil toplumunun demokrasi mücadelesinde ne şekilde rol oynadığı, zayıf kaldığı noktalar ve nedenleri, Arap ayaklanmalarına kadar olan dönemde ne şekilde konumlandığına değinilerek ve Tunus'ta bir sivil toplum geleneğinin oluşma aşamaları incelenmektedir.

2.1. İslami Dönem ve Öncesi

Kuzey Afrika'nın yüzölçümü bakımından en küçük ülkesi olan Tunus batısında Cezayir, güneydoğusunda Libya, doğusu ve kuzeyinde 1300 km uzunluğundaki Akdeniz kıyıları ile çevrilidir. Tunus, Akdeniz'in en dar kesimi üzerinde bulunması ve Ortadoğu'nun Avrupa'ya açılan kapısı olması nedeniyle hem Avrupa Afrika ilişkileri hem de Akdeniz ve Kuzey Afrika ilişkileri açısından jeopolitik önem taşımaktadır. Bu konumundan dolayı tarih boyunca farklı kültürlerle beşiklik etmiş ve aynı zamanda birçok istilaya uğramıştır.⁶⁸

Tunus'ta ilk yerleşimciler Suriye'den gelen göçebe berberi kabilelerdir. Daha sonra burada Fenikeliler M.Ö. 814 yılında Kartaca İmparatorluğu'nu kurmuşlar ve bu imparatorluk büyük bir deniz gücü haline gelmiştir. Roma İmparatorluğu ile Akdeniz ticaretini ele geçirme mücadelesi sonucu yaşanan Pön Savaşları (M.Ö. 246-146) Kartaca İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir.⁶⁹ Kartaca İmparatorluğu'ndan sonra Tunus'ta Berberilerin oluşturduğu *Massinisa*, *Numidian*, *Jughurta* ve *Junduba* krallıkları hüküm sürmüştür ve bu küçük oluşumlar merkezi bir hükümet sisteminden ziyade, demokratik bir sisteme daha yakın yapıları ile aslında sivil toplum anlayışının batılı tanımından farklı gelişim göstermiş ilk örnekleridir.⁷⁰ Bizans hakimiyetinde kurulan Afrika Valiliği

⁶⁸ Soykan Fusun Baykal, "Tunus" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul, 2012, s.384

⁶⁹ İsmail Yiğit, "Pön Savaşları" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul, 2012, s. 386

⁷⁰ Wilfrid Knap, *North West Africa: A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, s.346

döneminde sömürgecilik ve baskı siyaseti uygulanmıştır. Bu dönemde *Ifrikiye* olarak adlandırılan bölgede yaşayan putperest ve Hristiyan Berberiler gördükleri zulümler neticesinde Arap halklarından yardım istemişler ve Arapların bölgeye yönelmeleriyle İslam Fetihleri dönemi başlamıştır.⁷¹

Ifrikiye'yi ilk fethedenler Abdullah b. S'ad b. Ebu Serh komutasındaki İslam orduları olmuştur. Hz.Ali ve Muaviye arasındaki mücadeleler esnasında bölge İslam hakimiyetinden çıksa da tekrar hakimiyet altına alınmış, Keyrevan şehri kurulmuş ve fetihler devam etmiştir. 698 yılında Araplar tarafından yaptırılan Zeytune Camiisi yılar içinde bir eğitim kurumuna dönüşmüş ve daha sonra muhafazakarlığın kalesi olarak kapalı bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde aynı zamanda İmam Malik'in öğretileri yayılmaya başlamış ve Malikilik mezhebi benimsenmiştir.707 yılında Hasan b. Nu'man zamanında Tunus tamamen İslam hakimiyetine girmiştir. Tunus'ta daha sonra 808-909 yılları arasında Abbasi Devleti'ne bağlı Aglebiler, 910-972 yılları arasında Fatımi Hanedanlığı, 972-1148 yılları arasında Ziri Hanedanlığı ve 1207-1569 yılları arasında ise Hafsi Hanedanlığı hüküm sürmüştür.⁷² Bu dönemlerde Tunus'ta sivil toplumun varlığına dair fazla veri bulunmamaktadır.

2.2. Osmanlı Himayesinde Tunus Ve Sivil Toplumun Gelişimi

Osmanlı Devleti'nin Tunus'a olan ilgisi 16.yy başlarında önemli denizciler Hızır ve Oruç Reislerin buraya yönelmesi ile başlamıştır. Akdeniz ticaretine hakim olma düşüncesi ile Osmanlı Devleti ilk etapta burada ticari anlaşmalar yapmış, o sırada meydana gelen ve 45 yıl süren İspanya işgali ile geri çekilmek zorunda kalmış, nihayet 1574 yılında bütün Tunus'u himayesine almıştır.⁷³

Osmanlı himayesinde Tunus, "*Garp Ocakları*"* olarak anılan üç eyaletten (Cezayir, Trablusgarp) biriydi. Osmanlı Devleti'nin merkezden dağıtılan yetkilerle yönettiği bu Kuzey Afrika eyaletleri bu uzaklık sayesinde bir otonomiye sahipti. Bu çok sıkı olmayan yönetim şekli eyaletlerde sivil oluşumlara da olanak sağlamaktaydı⁷⁴. Osmanlı devletinin görevlendirdiği memurlar Tunus'un şehirlerinde görev yapmakta ve gelirlerinden

⁷¹ Yiğit, s.386 a.g.e.

⁷² Yiğit, s.386 a.g.e.

⁷³ Yiğit, s.388 a.g.e.

⁷⁴ Veronica Baker, **The Role of Civil Society in the Tunisian Democratic Transition**, Yüksek Lisans Tezi, Colorado University, 2015, s.25

Osmanlı Devleti'ne vergi ödemekteydiler. Savaşlarda Cezayir ve Trablusgarp ile deniz ve kara gücü ile iştirak ederlerdi. Osmanlı yönetimi zamanında Tunus toplumunu yerli Araplar, Endülüslü Müslümanlar ve Anadolu'dan buraya sevk edilen askerlerle sivil memurlar teşkil ediyordu.⁷⁵ Osmanlı himayesinde Tunus'ta sivil toplumun varlığına acil toplumsal ihtiyaçların yön verdiği söylenebilir. Su kuruluşları, hayırsever gruplar, vakıflar ve yardım kuruluşları yaygın bir ağ oluşturarak ve özerk bir çalışma alanı yaratarak bu dönemde Tunus'ta sivil toplumun önemli unsurlarını oluşturmuşlardır.⁷⁶

1574-1591 yılları arasında Osmanlı himayesinde Paşalar-Beyler Dönemi, 1591-1630 yılları arasında ise Dayılar Dönemi hüküm sürmüştür. 1630 yılında Bey olarak görev yapan Murad Korso Tunus'ta Muradi Hanedanlığı'nı kurmuş ve bu hanedanlık 1705 yılına kadar Tunus'un yönetimini elinde tutmuştur. Daha sonra Tunus'ta Hüseyinoğulları Beyliği, 1881 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı, 1957 yılına kadar da Fransız İdaresi altında hüküm sürmüştür. Tunus Osmanlı himayesinde kaldığı son iki yüzyılında özellikle dini bağlarla irtibatını sürdürmüştür. Tunuslular, Osmanlı halifesinin tebaası olmadan hilafete sadık kalmışlardır.⁷⁷

Tunus'ta reform hareketleri Osmanlı Devleti ile eş zamanlı başlamış ve 1830 yılında Napolyon'un Cezayir'i işgali süreci ile hız kazanmıştır. Ahmet Bey Dönemi'nde eğitim, ordu gibi alanlarda yapılan reform çalışmaları deneyimsiz kişilerce uygulandığından etkin olamamış ve ülkeyi borç batağına sürüklemiştir. Ahmet Bey'in vefatıyla yerine geçen Muhammed Bey (1855-1859) *Ahd-ül Eman* (9 Eylül 1858) isimli belgeyi kabul ederek Tunus tarihindeki ilk hukuki belgeyi hayata geçirmiştir. Bu belge Osmanlı Devleti'nin Gülhane Hatt-ı Humayun'una benzer reformlar içeren ve bir anayasanın hazırlanacağından bahseden bir belgedir. Bu dönemde vakıflar, yardım kuruluşları ve hayırsever grupları Tunus'ta sivil toplumun varlığına dair örnek teşkil etmektedir.⁷⁸

Muhammed Bey'in vefatıyla yerine geçen Muhammed Sadık Bey bu döneme kadar uygulanan Şer'i kanunların yerine uygulanacak olan kanunları 1860 yılında uygulamaya koymuştur ve aynı zamanda Arap ülkeleri içinde ilk anayasa olma özelliğini taşımakta

⁷⁵ Ahmet,Kavas, "Tunus'un Toplumsal Yapısı", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2012, s.389

⁷⁶ Baker, s.24-25 a.g.e

⁷⁷ Kavas, s.391 a.g.e

⁷⁸ Miriam Hoexter, Shmuel N.Eisenstadt, and Levitzion Nehemia, **The Public Sphere in Muslim Societies**, The Van Leer Jerusalem Institute and Suny Press s.77

olan bu belge İslam dünyası içinde ilk kanunlaştırma çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir.⁷⁹ Görev yaptığı 1864-1877 yılları arasında Tunus'ta önemli reformlara imza atan Hayrettin Paşa, Batılı devletlerle ve özellikle Fransa ile oldukça iyi ilişkiler kurmuş bir devlet adamıdır. 1875 yılında Sadıki Koleji'ni kurmuş ve bu okul ülkenin geleceğinde etkili olan insanların yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca bir diğer entelektüel konsept olan *Salafiyya*, Hayrettin Paşa'nın takipçilerinden Muhammed el Sanusi tarafından bir hareket haline getirilmiş ve Ali Bu Shusa, Muhammed el Karvi ve Beşir Sfar ile birlikte Arapça bir gazete olan *El-Hadira*'yı kurulmuştur.⁸⁰ Hayrettin Paşa döneminde yapılan reformlar Fransa etkisi ile yapılmış olsa da bu etki hiçbir zaman teslimiyete varmamıştır.⁸¹

Ahmet Bey döneminden itibaren yapılan reformlardaki hatalı uygulamalar, Muhammed ve Muhammed Sadık Beylerin keyfi ve rahat davranışları, rüşvet ve sefahat düşkünü devlet görevlilerinin varlığı gibi nedenler ülkeyi çıkmaza sokmuş ve işgal sürecine zemin hazırlamıştır.⁸² Bu süreçte Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşı sonlandırmak için toplanan Berlin Kongresi'nde çıkan kararlar aynı zamanda tüm Avrupa'yı etkilemiş, yeni güçler dengesi kurulmuş ve Tunus'u işgal planları hazırlanmıştır. Fransız sömürgeciliğinin en önemli uygulayıcılarından olan Jules Ferry'nin ülkeye gelmesi ile süreç hızlanmıştır.

2.3. Fransa Himayesinde Tunus ve Sivil Toplum

Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgali aynı zamanda Tunus'la ilgili amaçlarını da yansıtmakta ve buna gerekçe olarak da Cezayir-Tunus sınırında yaşanan hayvan ve insan kaçakçılığı, cinayetler gibi asayiş sorunları sunulmaktaydı. Fransa'nın sınır güvenliğini sağlama bahanesi ile Tunus'a girmesiyle başlayan işgal sonucunda Tunus Osmanlı

⁷⁹ Mahmutoğlu Yakup, "19. Ve 20. Yy'da Tunus'ta Pozitif Hukukun Gelişimi", Marmara Üniv. Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enst. **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1999

***Garp Ocakları**: Osmanlı Devleti'nin 1517'de Mısır'ın fethinden sonra Ifrikiye ve Mağrib olarak adlandırılan Kuzey Afrika'da hakimiyet kurması, Doğu Akdeniz'deki bölgelerinin güvenliğini sağlama isteğinin ve Akdeniz'de Hristiyan Avrupa Devletleri ile siyasi, ticari ve dini rekabetlerinin sonucudur. Garp Ocaklarının fethiyle Batı Akdeniz'de Osmanlı hakimiyeti kurulmuştur. Kuzey Afrika kıyılarındaki küçük Müslüman devletler arasında görülen rekabet ve siyasi parçalanmalar XVI. Yy başlarında batıdan İspanyollar ve Portekizliler'in, doğudan Osmanlılar'ın bölgeye nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır. Böylece Ifrikiye ve Mağrib'de İspanyol-Osmanlı nüfuz mücadelesi sonunda Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Türk hakimiyetine geçmiş ve Akdeniz'de üstünlük mücadelesini Osmanlılar kazanmıştır. (Atilla Çetin, 2012: 383)

⁸⁰Kenneth J. Perkins **A History of Modern Tunisia**, 2004, Cambridge University Press, s.17-18

⁸¹ Mahmutoğlu, s.127 a.g.e.

⁸² Perkins, s.65 a.g.e.

Devleti'nden yardım istemiş fakat Osmanlı bu yardım çağrısına cevap verememiştir.⁸³ 12 Mayıs 1881 tarihinde General Breur Bardo Sarayı'nı kuşatan Zarruk Paşa ile "*Bardo Anlaşması'nı*" imzalanmıştır. Bu anlaşma Tunus Valisi tarafından imzalanırsa da Tunus halkı bunu kabul etmemiş Fransız işgaline karşı silaha sarılarak bağımsızlık hareketine başlamıştır. Direnişi merkezden yönetecek bir lider bulamadıkları için direniş birbirinden bağımsız dağınık bir şekilde gerçekleşmiş ve etkili olamamıştır. Osmanlı Devleti bu işgale şiddetle karşı çıkmış ve Bardo Anlaşmasını protesto etmiştir.⁸⁴

8 Haziran 1883 tarihinde Fransa ile Tunus Beyi Ali Bey arasında Fransa'nın hamilik kurmasına izin veren Marsa Anlaşması imzalanmış ve tüm ülkeye hakim olan Fransızlar yönetimlerini pekiştirmiş ve çeşitli yetkiler kazanmışlardır.⁸⁵ Tunus bağımsızlığını kazandığı 1956 yılına kadar Fransa himayesi altında siyasi, eğitim, sosyal ve hukuk gibi alanlarda birçok değişime uğramıştır. Cezayir'e uygulanan asimilasyon ve şiddet politikaları Tunus'ta uygulanmamış bunun yerine protektora yani himaye/koruma şeklinde bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. Fransa'nın yaptığı reformlar ülkeyi modern hale getirmek ve Fransız tarzı bir anlayış oluşturmak yönünde olmuştur. Protektora yönetimi paradoksal bir biçimde Tunus'ta sivil toplumun gelişimini engellemiş aynı zamanda liberal Fransız değerler sistemi, ve birçok alandaki reformlar siyasi aktivizmi ve işgal karşıtı düşünceleri harekete geçirmiştir.⁸⁶

Protektora ile birlikte Tunus'ta 1888 yılından itibaren El-Hadira Gazetesi etrafında filizlenen bağımsızlık düşünceleri daha sonra 1906-1907 yıllarında Tunuslu genç aydınların "*Genç Tunuslular*" partisini kurmasıyla siyasi bir kimlik kazanmıştır.⁸⁷ Ali Baş Hamba, Sfar ve edebiyatçı Abdülaziz Salihi'nin öncülüğündeki parti "*La Tunisien*" gazetesini çıkarmış ve Fransızlara karşı isyanlara öncülük etmiştir.⁸⁸

I. Dünya Savaşı esnasında sürgüne gönderilen Tha'albi, Hasan Guellaty, Ahmed El-Safi, Khairallah Ben Mustafa gibi Tunuslu ileri gelenler savaş sonrasında ülkeye dönmüş ve *Parti Tunisien*'i kurmuşlardır. Fakat Fransa'nın uzun süre devam eden olağanüstü hal kanunları yüzünden etkili olamamışlardır.⁸⁹ 1920 yılında Tha'albi liderliğinde Düstur

⁸³ Mehmet Özdemir, "Tunus'un İşgali", *Bulleten Dergisi*, Cilt LXVII, 2003, Sayı 248, s.124

⁸⁴ Özdemir, s.135-136 a.g.e.

⁸⁵ Mahmutoğlu, s.90 a.g.e

⁸⁶ Baker, s.26 a.g.e.

⁸⁷ Mahmutoğlu, s.91 a.g.e

⁸⁸ Mahmutoğlu, s.92 a.g.e.

⁸⁹ Perkins, s.75-77 a.g.e.

Partisi hayata geçirilmiş ve aynı zamanda 1919 yılı sonunda *La Tunisie Martyr* gazetesi kurularak bağımsızlık fikirleri geliştirilmiştir.⁹⁰ Bu olaylar sonucu Düstur Partisi'nden ayrılan Hasan Guellaty *Parti Reformist*'i kurmuş ve Tha'albi ile aralarında görüş ayrılıkları meydana gelmiştir.⁹¹

1924 yılında Tunuslu işçilerin hak arayışları sonucu kurulan Tunus Komünist Partisi (*Parti Communiste Tunisien-PCT*) ve Tunus İşçileri Genel Konfederasyonu (*Confederation Generale des Travailleurs Tunisiens-CGTT*) haksızlıklara karşı mücadele ve grev anlayışını oluşturmaya başlamışlardır. Muhammed Ali el Hammi tarafından kurulan ve daha sonra 1946'da Ferhad Hached tarafından asıl kimliğine kavuşturulan hareket Tunus'ta sivil aktivizmin kurumsallaşmasına dair ilk adımdır.⁹² 1925 yılında CGTT Tunus, Bizerte ve Sfax'da bir grevler dalgasına öncülük etmiş fakat otorite tarafından engellenmişler, konfederasyon üyeleri tutuklanmış ve işçi hareketi darbe almıştır.⁹³ Düstur Partisi CGTT faaliyetlerine mesafeli bir yaklaşım göstermiş ve Fransa ile ilişkilerini ön plana koymuştur fakat daha sonra Fransa başbakanı Edouard Herriot'nun reform çalışmaları sonucunda hayal kırıklığına uğrayarak tekrar CGTT ile daha geniş çaplı protesto hareketlerinde bulunmuştur.⁹⁴

1922 yılında Düstur Partisi'ne katılan Habib Burgiba Sorbonne Üniversitesi'nde Hukuk eğitimi almış ve ülkesine dönerek *La Voix Tunisien* (Tunus'un Sesi) gazetesinde çalışmaya başlamış taze bir gazeteciydi ve Düstur Partisi politikalarındaki yetersizliklerin farkındaydı. Tunus'taki genç nüfusun fazlalığı nedeniyle gençlerden alacağı destekle Fransa'dan bazı imtiyazlar kazanabileceğini düşünüyordu. Genç grupların desteği ile gerçekleştirdiği protestolar sonucu Tunus'ta 1932 yılında L'action Tunisienne (Tunus'ta Eylem) adını alan bir anlayış gelişmeye başlamıştı.⁹⁵ Aynı zamanda arkadaşları Mahmud Materi, Tahir Safer ve Bahri Guiga ile birlikte L'action Tunisienne adında bir gazete de çıkarmaya başlamışlardı. Düstur Partisinin yetersizliğine ve bu düşüncelerin değişmesi gerektiğine inançları nedeniyle Fransa Genel Valisi Manceron'un sert cevabı ile karşı

⁹⁰ Perkins, s.78 a.g.e.

⁹¹ Perkins, s.79 a.g.e.

⁹² Muhammed Salah Omri, "No Ordinary Union UGTT and The Tunisian Path to Revolution and Transition", **Workers of the World**, 2015, Vol.1., No.7,s.19

⁹³ Perkins 85 a.g.e.

⁹⁴ Perkins 86- 87 a.g.e.

⁹⁵ Perkins, s.91 a.g.e.

karşıya gelmişler ve tutuklamalar yaşanmıştır.⁹⁶ 1933 yılında L'action grubunun Tunus'ta parlamento kurulması, seçimler yapılması ve güçler ayrılığı ilkesinin uygulanması gibi bazı konulardaki taleplerini dile getirdikleri bildiri bazı Düsturcular tarafından kabul görmeyince L'action grubu Düstur'dan ayrılarak Yeni Düstur hareketini hayata geçirmiştir.⁹⁷ Bu parti halkı protektora yönetimini tanımamaya, Fransız mallarını boykot etmeye ve vergi ödememeye teşvik etmekteydi. 1936-37 yıllarında parti liderleri Yeni Düstur'un imajını tüm ulusun çıkarlarını gerçekleştirecek parti olarak tanımlamaktaydılar.⁹⁸

Dönemin sosyal çevresi kadınların siyasette aktif olması konusunda sınırlı olmasına rağmen Yeni Düstur'un aktivitelerine kadınlar da katılım göstermekteydi. Chedlia Bouzgarou ve onun koordinasyonundaki bir grup kadın protesto hareketlerinde aktif rol almışlardır. Bir diğer kadın siyasi aktör olan B'chira ben M'rad 1936 yılında Tunuslu Müslüman Kadınlar Birliği'ni (Des Femmes Tunisiennes Musulmanes) kurmuş ve aynı yıl Leila adında bir kadın dergisi Yeni Düstur sponsorluğunda Fransa'da yayınlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Tunus sanat ve kültürel hayatı kısıtlı olsa da parti sayesinde birçok tiyatro kurulmuş, oyunlar sahnelenmiş ve nihayet 1936'da bir Tiyatro Sendikası (al-Ittihad al-Masrahi) kurulmuştur.⁹⁹

Bu dönemde Tunus'ta işçi hareketleri ivme kazanmaya başlamıştır ve 1936 yılında fabrika sahipleri ve işçileri arasında çalışma koşulları ile ilgili bazı anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalar ile işçiler haklarını savunacak temsilcileri seçme hakkına kavuşmuşlar ve 1949 anayasasında yer alan işçi yasaları yıllar içinde Tunus'ta işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesine olanak sağlamıştır.¹⁰⁰ CGT ile sendikal aktivizmi öğrenen Ferhad Hached kısa sürede üye sayısını artmasını sağlamış, prestij ve uluslararası destek kazanmıştır. Hached, Fransa'nın baskılarına rağmen Tunus'a daha fazla sosyal ve siyasi haklar kazandırabilmek amacıyla sendikacılığı ulusal bağımsızlık hareketinin anahtar bileşeni haline getirmeye çalışmıştır.¹⁰¹

⁹⁶ Perkins, s.93 a.g.e.

⁹⁷ Perkins, s.95 a.g.e.

⁹⁸ Perkins, s.98 a.g.e.

⁹⁹ Perkins, s.99 a.g.e.

¹⁰⁰ Christopher Alexander, "Labour Code Reform in Tunisia", *Mediterranean Politics*, 2001, 6-2, 104-125

¹⁰¹ Omri, s.19 a.g.e.

2. Dünya Savaşı yıllarında Tunus'un beyi olan Munsif Bey savaşa taraf olmayarak durumu lehine çevirmeye çalışmış ve çıkan fırsatlardan yararlanma yoluna gitmiştir. İlk kez kendi inisiyatifi ile bir hükümet atamış ve başına da Düstur Partisi yanlısı Muhammed Cenik getirilmiştir. Fransa'nın baskıları ve müdahalesi ile Munsif Bey sürgüne gönderilmiş yerine Amin Bey (1943-1957) getirilmiştir.¹⁰² 1943-44 yıllarında Burgiba ve Salah Ben Yusuf Yeni Düstur Partisi'ni yeniden harekete geçirerek Fransa ile ilişkilerin provoke edilmesi sağlanmıştır. 1943 yılında Fransa geçici hükümetinin başında olan Charles De Gaulle'un "Tunus'un yönetimini bir Tunuslu yönetim yapma yolunda adımlar atmamız" söylemi ile parti aktiviteleri ivme kazanmış, üye sayısı artmış ve bağımsızlığa giden süreç hızlanmıştır.¹⁰³

UDST(*Union Departmentale des Syndicats de Tunisie*) CGT'den (*Confederation Generale des Travailleurs*) ayrılarak *Union des Syndicats des Travailleurs Tunisiens* (USTT) adını almış ve işçilere komünist Franko-Tunuslu bir yapıya dönüşerek sınıf mücadelesi etrafında bir ideoloji önermiş ve UGTT'ye alternatif oluşturmayı teklif etmiştir. WFTU (*The World Federation of Trade Unions*) adlı şemsiye organizasyona üyelik başvurusu yapan UGTT reddedilmiş onun yerine komünist eğilimleri nedeniyle USTT kabul edilmiştir. Ferhad Hached bu red cevabı yüzünden USTT ile bağlantısına son vermiş ve daha sonra WFTU'nun UGTT'yi kabulü gerçekleşmiştir. Hached iki grubun aralarındaki ideolojik mesafe yüzünden bir araya gelmemeleri gerektiğini düşünüyordu ve ülkenin bağımsızlığını sınıf çıkarlarının üstünde görüyordu.¹⁰⁴

UGTT sadece işçiler ile değil aynı zamanda öğretmenler, bürokratlar gibi farklı sektörlerden üyelerle de dolu bir organizasyondur ve 1950'lerde üye sayısı 50 bine ulaşmıştı. UGTT bu tarihten sonra WFTU ile bağlantısını keserek anti-komünist bir yapı olan ICFTU'ya (*International Confederation of Trade Unions*) üye olmuştur. 1948'de Salah Ben Yusuf'un girişimiyle Yeni Düstur ve UGTT ile bağlantılı olarak yeni bir iş federasyonu olan UTAC (*Union Tunisien de l'Artisanat et du Commerce*) kurulmuştur ve bu sayede partiye iş dünyasından destek sağlanmıştır.¹⁰⁵ Bu gelişmeler ile birlikte Tunus'un bağımsızlığını kazanma sürecinde sivil toplum etkin rol oynamış Fransa

¹⁰² Perkins, s.107 a.g.e.

¹⁰³ Perkins, s.108 a.g.e.

¹⁰⁴ Perkins, s.113 a.g.e.

¹⁰⁵ Perkins, s.116 a.g.e.

yönetimi parti liderleri ile dialog arayışlarına girmişlerdir. Habib Burgiba'nın Fransız yönetimi ile sürdürdüğü müzakereler sonucunda 1956'da Fransa Başbakanı Guy Mollet ile imzaladığı anlaşma neticesinde Tunus'a bağımsızlık verilmiştir. Burgiba bu tarihten itibaren bir bağımsızlık sonrası ajandası oluşturmuş ve seçimler ve anayasa yapım süreci başlamıştır. UGTT bu süreçte aktif rol oynamış ve siyasi aktiviteleri kontrol altında tutmuştur.¹⁰⁶ 25 Mart 1956'daki seçimlerde Burgiba meclisteki 98 sandalyenin hepsini kazanmış ve Hüseyini Ailesinin monarşik yönetimine son vererek Cumhuriyet ilan etmiş, Cumhurbaşkanı ve hükümetin başı olmuştur.

2.4. Habib Burgiba Dönemi ve Tunus'ta Sivil Toplum

Burgiba döneminde önemli reformlar hayata geçirilmiş ilk olarak Şeri Aile Hukuku kaldırılarak yerine Şahısların Statüsü Kanunu kabul edilmiş, eğitim, kadın hakları, kültür alanlarında köklü değişiklikler yapılmıştır. Burgiba'nın öğretisi 4 ana maddede şekillenmiştir.¹⁰⁷

- 1. Tunus kendine has kimliği ve değerleri olan bir millettir.*
- 2. Tunus toplumsal projesinin merkezine insanı koymalı, eğitime, kadının özgürleşmesine, sağlığa ve spora öncelik vermelidir.*
- 3. Tunus toplumu Arap-Müslüman mirası ile kalkınmayla dolayısıyla modernlik ve ilerlemeye olan hevesini akılcı ve gerçekçi bir şekilde barıştırmalıdır.*
- 4. Yüzölçümü, coğrafi konumu ve komşularını göz önünde bulundurarak barış ve iyi komşuluk evrensel değerlerini benimseyip, saygı, diyalog ve işbirliğini desteklemeyi dış politika genel kuralı haline getirmelidir."*

Burgiba her ne kadar çoğulcu bir yönetim anlayışından yana gibi görünse de kendisi ve partisi çevresinde bir güç ve sistem yaratmıştır. UGTT gibi ulusal organizasyonlar devlet ve toplum arasında bir uyum aracı olmuşlar ve Burgiba davasına sadık kalmışlardır. UTICA ve UNAT (l'Union Tunisienne De l'Industrie du Commerce et de l'Artisanat) gibi büyük ekonomik kuruluşlar aynı zamanda Destur Partisinin siyasi yaratımlarıdır ve kurucuları parti üyelerinden oluşmaktadır.¹⁰⁸ Bağımsızlığa kadar olan dönemde Destur

¹⁰⁶ Perkins, s.131 a.g.e.

¹⁰⁷ Maktuf Lütfi, **Tunus'u Kurtarmak**, Modus Kitap, İstanbul, s.33-34, 2013Aktaran: Kiraatlı, s.126-127

¹⁰⁸ Alexander Peter Martin, s.99 a.g.e.

partisi ile birlikte hareket eden sivil toplum ögeleri bağımsızlık sonrası dönemde devlet karşısı bir rol oynamaya başlamışlardır. Üniversite kampüsleri solcular ve İslamcılarla birlikte Burgiba karşısı ideolojilerin oluştuğu mekanlar haline gelmişti. Raşid Gannuşi ve İslami yöneliş hareketi de bu dönemde ortaya çıkan İslami hareketlerdendi ve Düstur karşısı söylemleri ile dikkat çekmekteydi.¹⁰⁹

Bu dönemde kadınların toplumdaki statüsü ile ilgili reformlar yapılmış, UNFT (*Union Musulmane des Femmes de Tunisie*) kurularak kadın hakları konusunda sivil girişimler desteklenmiş ve bu organizasyon binlerce kadının eğitime katkıda bulunarak sivil toplumun gelişmesine olanak sağlamıştır.¹¹⁰ 1959 yılında yeni bir anayasa hazırlanarak Tunus devleti yarı başkanlık yarı parlamenter, çok partili tek meclisli bir sisteme kavuşmuştur. 1961-1969 arası Tunus'ta ekonomik anlamda sosyalist değişim dönemidir, 70'lerden itibaren liberalleşme dönemine girilmiş ve 1980'li yıllar ekonomik kriz süreci ile Burgiba dönemi sona ermiştir. Eğitim, sosyal, kültür, idari ve hukuki alandaki reformlarla Burgiba dönemi aynı zamanda ulusal örgütlerin gelişmesine de olanak sağlayan ve sivil toplumun zeminini genişletmeye başladığı bir dönemdir. Devletin laik ve batı yanlısı tarafı dışında İslami anlayışın yeniden düzenlenmesi ile muhafazakar muhalefete karşı koyma yoluna gidilmiştir.¹¹¹

1963 yılında Tunus Komünist Partisi kapatılmış ve Yeni Düstur 1964'de Sosyalist Düstur adını alarak bundan böyle sivil toplum unsurları ile ilişkilerinin geliştirilmesi sağlanmıştır.¹¹² 1977 yılında daha eşit bir toplum ideali ile kurulan *Tunus İnsan Hakları Birliği (LTDH)* Arap dünyasında bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Aynı yıl Ahmet Mestiri önderliğinde *Movement of Social Democrats* kurulmuş fakat legal bir parti olma isteği hükümet tarafından reddedilmiştir.¹¹³ Burgiba dönemi uygulanan liberal ekonomik politikalar bir takım sorunlara yol açmış ve gündelik hayatın bu durumdan etkilenmesi ile özellikle sivil toplum ögeleri tarafından eleştiriler dile getirilmeye başlamıştır. Bu olumsuzluklar sonucunda 1978 yılında büyük bir grev organize edilmiş ve çıkan olaylarda yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Alexander Peter Martin, s.102 a.g.e.

¹¹⁰ Perkins, s.138 a.g.e.

¹¹¹ Murphy, s.50 a.g.e.

¹¹² Perkins, s.147 a.g.e.

¹¹³ Perkins, s.165 a.g.e.

¹¹⁴ Omri, s.21 a.g.e.

1970'ler Tunus tarihinde sivil ayaklanmaların yükseldiği bir dönemdir. Marksist ideolojinin etkisinde birçok öğrenci hareketi özellikle üniversitelerde büyük ölçüde etkili olmuştur. Aynı zamanda işçi hareketleri de bu dönemde işsizlik, yoksulluk ve olumsuz çalışma koşullarına bir itiraz olarak tüm protestolarda yer almış ve sivil toplumun dönüşümünde etkili olmuştur. Bu olay Tunus tarihinde Kara Perşembe (*Black Thursday*) olarak anılmaktadır.¹¹⁵ Burgiba dönemi baskıcı politikaları ile esasen sivil toplum üzerinde baskıcı ve kontrolcü bir tavır sergilemiştir. Bağımsızlık sürecinde Tunus'ta Destur Partisi ve Burgiba ile aktif rol oynayan sivil toplum öğeleri Burgiba'nın iktidara gelmesi ile muhalifleşmeye ve kendi otonomilerini kurmaya başlamış ve dolayısıyla devlet tarafından baskı görmeye başlamışlardır.

2.5. Raşid Gannuşi Ve İslami Yöneliş Hareketi

Habib Burgiba'nın başörtüsü, oruç gibi dini hususlarda getirdiği yasaklar neticesinde Tunus'ta İslami yönelimler ivme kazanmaya başlamış ve 1969 yılında Zeytune Medresesi'nde İlahiyat mezunu Raşid Gannuşi ve Abdel Fettah Moro tarafından *İslami Yöneliş Hareketi (MTI)* kurulmuştur. Sosyalist Düstur'dan her ne kadar bağımsızlığı kazanmayı başarmış olsa da ekonomik açıdan hayal kırıklığına uğrayan ve İslami köklerine dönen orta sınıftan kadın ve erkeklerle genç nüfusun çoğunluğu MTI'ya destek vermeye başlamıştır. 1981 yılında İslami yönelişin lideri Gannuşi tutuklanmış, 11 yıl hapis cezası almış bir süre sonra serbest kalmıştır.¹¹⁶

İslami Yöneliş hareketi Gannuşi tarafından "*bütün ümmeti uyandıracak, ülkeyi doğuya ve batıya bağımlılıktan kurtaracak, izzet, ilim ve marifeti isteyecek, kendini diğer kültürlerden soyutlayacak, haksızlık ve zulme öfkelenecek, hak, adalet ve özgürlüğe bağlanacak bir şekilde yönetilmesi*" şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁷ Mısır'daki Müslüman Kardeşler hareketinden ilham alan İslami Yöneliş yine de bu hareketten farkları olduğunu belirtmektedir. İslami yöneliş hareketi Müslüman Kardeşler'den farklı olarak liberal, seküler, demokratik fikirlere daha açık, ılımlı bir ideolojiye sahiptir.¹¹⁸ Suriyeli düşünür Mustafa al-Sıbai, Cezayirli filozof Malik Binnebi ve Zeytune Üniversitesi'nden

¹¹⁵ "January 1978 General Strike" <https://www.globalsecurity.org/military/world/tunisia/politics-1978.htm> (erişim tarihi 15.04.2017)

¹¹⁶ Perkins, s.166 a.g.e.

¹¹⁷ Raşid, El Gannuşi **İslami Yöneliş**, Bir Yayıncılık, 1987, İstanbul, s.211

¹¹⁸ Ahmet Gökçen, "Mısır'ın İhvanı ve Tunus'un Nahda'sı: İki Ekol İki Hareket", <http://misirbulteni.com/misirin-ihvani-ve-tunusun-nahdasi-iki-ekol-iki-hareket/>, 2015

Muhammed Tahar Ben Aşur gibi düşünürlerden de ilham alan hareket bu dönemde faaliyetleri kısıtlanarak baskı siyasetine maruz bırakılmıştır.¹¹⁹

Kasım 1981 yılında yapılan seçimlerde Tunus'ta ilk kez çok partili bir seçim sistemi uygulanmış, İslami Yöneliş'in seçimlere girmesine izin verilmemiş Sosyalist Düstur %94,6 oy oranı ile iktidar olmuştur. Gannuşi ve arkadaşları İslami Hareketi genişletme yolunda girişimlerde bulunmaya çalışmışlarsa da Burgiba yönetiminin sert tavrı buna müsaade etmemiştir. İslami Yöneliş Hareketi'nin demokratik değerleri dışlamayan ve laikliğe yakın tavrı nedeniyle hareket içinden Muhammed Ali Hurath, Abdullah El Haji, Mongi El Hajmi gibi farklı görüşlere sahip İslamcılar 1986 yılında *Tunus İslami Cephesi* adı altında yeni bir oluşum meydana getirmişlerdir. Bu hareketin mensupları Bin Ali rejimi altında hapsedilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdir. Arap Baharı süreci ile serbest kalan ve ülkesine dönen bu selefî gruplar daha sonra ülkede Selefî şiddet olaylarının artmasıyla ilişkilendirilmişlerdir.¹²⁰

Bu süreçten itibaren Tunus'ta ekonomideki kötü gidiş, 1983'te IMF ve Dünya Bankası'nın desteklerini çekmesi, azalan turizm gelirleri gibi nedenlerle Burgiba karşıtı söylemler çoğalmaya başlamış ve 1984 yılında "*Ekmek İsyanı*" adı altında protestolar düzenlenmiştir.¹²¹ Bu protestolara katılanlar çoğunlukla işsiz gençler, öğrenciler ve İslamcılardan oluşmuş, 89 Tunuslu hayatını kaybetmiş yaklaşık bin kişi yaralanmış ve binlerce kişi tutuklanmıştır. Ayaklanmalarla ilgili olarak Tunus İnsan Hakları Ligi hükümetin verdiği reform vaatlerini yerine getirmediğini ve alınan kararların günlük hayata olumlu yansımadağını belirtmiştir.¹²²

1984 olayları sonucu kabine değişiklikleri yapılmış ve ekonomideki kötü gidişat artmaya devam etmiştir. Milli Güvenlik Bakanı olarak Zeynel Abidin Bin Ali göreve getirilmiş, IMF ve Dünya Bankasının Tunus siyasetine eleştirileri sonucu Tunus dinarı değer kaybetmiş ve BM'den yardım talebinde bulunulmuştur. Devam eden yıllar boyunca Tunus'ta birçok genel ve sendikal grevler düzenlenmiş 1987 yılında binlerce kişi tutuklanmıştır.¹²³ Ekim 1987'de Burgiba tarafından başbakanlık görevine getirilen

¹¹⁹ Raşid El Gannuşi, "Siyasal İslamdan Müslüman Demokrasiye", **Foreign Affairs** (Eylül/ Ekim 2016) Çeviren: İlker Kocael

¹²⁰Stefano Torelli M, Francesco Cavatorta, "Salafism in Tunisia: Challenges an Opportunities for Democratizations", **mepc.org**, Vol XIX, Winter Number 4, 2013

¹²¹ Perkins, s.170 a.g.e.

¹²² "The Riots of 1984 and Their Aftermath" 2011 <https://www.globalsecurity.org/military/world/tunisia/politics-1984.htm>, (erişim tarihi 18.03.2017)

¹²³ Murphy, s.76 a.g.e.

Zeynel Abidin Bin Ali sağlık problemleri nedeniyle ülkeyi artık daha fazla yönetemeyeceğine karar verdiği Habib Burgiba'yı kansız ve kendi deyimiyle "medikal" bir darbe ile saf dışı bırakarak Tunus'ta yönetimi ele geçirmiştir.¹²⁴

2.6. Zeynel Abidin Bin Ali Dönemi Tunus'ta Sivil Toplum

Bin Ali göreve geldiğinde ilk hedefi demokratikleşme, liberalleşme yönünde adımlar atmaktı. Sosyalist Düstur Partisi'nde tasfiyeler yapmış ve partinin adı RCD (*Democratic Constitutional Rally*) olarak değiştirmiştir. 1988 yılında *Ulusal Pakt* hayata geçirilmiş ve bu oluşuma yasal muhalefet partileri, sendikalar, işçiler ve İslami Yöneliş hareketinden temsilciler katılmıştır. Bu Pakt demokratikleşme yolunda başka siyasi partilerin kurulması, seçimlerin yapılması, laiklik, siyasetin tarafsızlığı gibi konularda yeni düzenlemeler getirmiştir.¹²⁵ Ulusal Pakt'ın hayata geçmesi İslami Yöneliş hareketinin de siyasi arenaya girmesi için bir fırsat olmuştur. Seçim yasasının siyasi partilerde dini terminolojiden isimlere getirdiği yasak nedeniyle İslami Yöneliş, Nahda (Rönesans, Yeniden Doğuş) adını alarak siyasi parti statüsü kazanmıştır.¹²⁶

1988 yılında Seçim Yasası yürürlüğe girmiş ve 1989 yılındaki seçimlerde 5 laik parti RCD ve Nahda Partisi yarışmış (Nahda partisi yasallaştırılmadığı için bağımsız adaylarla seçime girmiştir.) RCD meclisteki 141 sandalyenin tamamını kazanmış Bin Ali Cumhurbaşkanı olmuştur. Bu dönemde özellikle Nahda hareketine karşı baskılar oldukça şiddetlenmiş ve Tunus halkında Cezayir'de o dönemde yaşanan gelişmeler örnek gösterilerek korku yaratılmaya çalışılmıştır. 1991'deki Körfez Savaşı esnasında Nahda'ya baskılar artmış ve 1994 seçimlerinde destek kazanmaları engellenmiştir.¹²⁷ Savaş esnasında UGTT yerel bir cephe olarak birçok muhalefet partisi ile birlikte *National Committee to Resist Agression Against the Arab World and to Support Iraq* hareketini başlatmış ve barış yanlısı eylemlerle sürece katkıda bulunmuştur. Bu dönemde birçok alanda reform ve düzenlemeler yapılmış bunlardan özellikle sosyal alanda 1992 yılında Ulusal Dayanışma Fonu kurulmuş ve yoksulluk, temel sağlık hizmetleri gibi konularda adımlar atılmıştır. Ayrıca kadın hakları konusunda hiçbir Ortadoğu ve Afrika ülkesinde olmayan Kadın İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Aynı zamanda bu bakanlık

¹²⁴ Murphy, s.78 a.g.e

¹²⁵ Murphy, s.174 a.g.e.

¹²⁶ Perkins, s.189 a.g.e.

¹²⁷ Perkins, s.194 a.g.e.

bünyesinde 20'den fazla kadın örgütü hayata geçirilmiştir.¹²⁸ Bin Ali Tunus siyasetinde bir demokratikleşme ve liberalleşme vaatleri dalgası yaratmasına rağmen aslında ondan önceki birçok siyasetçi gibi aslında tek başına iktidar arzusu taşımaktaydı. Devletin güvenlik aygıtı içindeki 20 yılında Bin Ali sivil özgürlüklere takdir edilebilir bir gelişme göstermemişti.¹²⁹

Bu dönemde sivil toplum kuruluşları daha çok RCD bağlantılı olarak faaliyet gösterebilmiş aksi yönde faaliyet göstermeye çalışanlar tutuklanmış ve baskı görmüşlerdir. 1992 yılında Bin Ali dernek ve insan hakları kuruluşlarının faaliyetlerini kısıtlayabilmek için bir dernekler yasası uygulamaya koymuştur.¹³⁰ Bu dönemde sivil toplum kuruluşları sadece ilkokulların geliştirilmesine odaklanılardan oluşmakta, kadın hakları, insan hakları ya da işçi hareketleri ile ilgili yalnızca 10 tane sivil toplum kuruluşu bulunmaktaydı.¹³¹

İnsan hakları konusunda Bin Ali'nin sertleşen tavrı ve halktan uzaklaşması, sivil toplumun gelişimi konusunda eksik kalan politikalar, İslami düşünceye karşı tavırları liberalleşme döneminin sonuna gelindiğini ve bir baskı döneminin başladığını göstermekteydi.¹³² 1999 ve 2000 yıllarında yapılan seçimlerde uluslararası seçim gözlemcilerinin görev almasına izin verilmemiş ve Bin Ali bu seçimlerde de ezici çoğunlukla iktidarını devam ettirmiştir. Tunus demokrasisinin kaybettiği değer artarken 2000 yılının Şubat ayında *Zarzis, Jerba, Jebeniana* gibi bölgelerde başlayan hükümet karşıtı gösterilere İslamcı kesimden de katılım olmuş ve sivil direniş haksızlıklarla mücadele zeminini genişletmeye devam etmiştir.¹³³

2.6.1. İktidara Karşı Muhalif Seslerin Ortaya Çıkışı

2000'li yıllar Tunus'ta hükümeti ve olumsuz gidişatı eleştiren bazı muhalif kalemler de ortaya çıkmaya başlamıştır Bunlardan biri olan gazeteci Tefvik Ben Brik sanal ortamda iktidarı eleştiren ilk yazarlardandır.¹³⁴

¹²⁸ Lilia Ben Salem, 2010, <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Tunisia.pdf>, Aktaran: Bülent Karaatlı, **Tunus'ta Arap Baharı: Fransa'nın Tunus Yaşamına Etkisi Üzerinden Bir Değerlendirme**, (Doktora Tezi Süleyman Demirel Üniv.2015) s.219

¹²⁹ Abderrahman Derradji, "Tunisia: From Bourgiba's Era To The Jasmin Revolution & Fall Of Ben Ali", **Adam Akademi**, vol 13, 2011, s.40

¹³⁰ Alexander Peter Martin, s.108 a.g.e.

¹³¹ Sarah Yerkes, "Where Have All the Revolutionaries Gone?", **Brookings Middle East Policy Center**,2017, s.15

¹³² Murphy, s.200 a.g.e.

¹³³ Perkins, s.220 a.g.e.

¹³⁴ Umur Koldaş, Köprülü, "Arap İntifadası Mı?: Arap Dünyası'ndaki Toplumsal Hareketlerin İçsel, Bölgesel ve Nur Uluslararası Dinamikleri", **Akademik Ortadoğu**, Cilt 6, Sayı 1, 2011, s.50

“Ben Brik Bin Ali iktidarını eleştiren yazıları nedeniyle mevcut siyasi rejimin kendisini, ailesini ve destekçilerini pasaportuna el koyma, soruşturma açma, telefonlarını kesme ve dinleme gibi yöntemlerle taciz ettiğini belirterek açlık grevi başlatmıştır. Yazılarında Bin Ali rejiminin yozlaşmışlığını, işkencelerini, medyayı susturmasını, sivil toplumu etkisizleştirmesini eleştiren Ben Brik’in bu hareketi hem uluslararası hem de yerel kamusal alanda yankı bulmuş ve Tunus’taki rejimce oluşturulan suskunluk sarmalının kırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ben Brik’in rejime karşı sergilemiş olduğu global (küreyel) direniş aynı zamanda Arap Baharına gidecek yolda tohumları atılmaya başlayan toplumsal bir bilinç silkinisinin de ilk işaretlerinden biri olmuştur.”

Ben Brik gibi Zuheyr Yahyavi de “Ettounsi” (Tunuslu) nicki ile 2001 yılında kurduğu TuneZine.com isimindeki sitesinde Tunus’un demokratikleşmesi hakkında yazdığı yazıları nedeniyle tutuklanmış 2 yıl hapiste kalmış ve serbest kalmasından bir süre sonra 2005 yılında geçirdiği kalp krizi nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Yahyavi’nin kötü cezaevi koşulları ve işkence nedeniyle hayatını kaybettiğine dair iddialar Tunus basınında yer almış, yerel ve uluslararası sivil toplum kuruluşları davanın takipçisi ve destekçisi olmuşlardır.¹³⁵ Bu olaylar neticesinde Tunus’ta muhalif sesler artmaya başlamış, sosyal medya ve internet yasakları Bin Ali iktidarının ifade özgürlüğüne karşı baskıcı tavırları Tunus halkında sivil bilinci yükseltmeye başlamıştır. Uluslararası örgütler raporlarında Tunus hakkında oldukça olumsuz yorumlarda bulunmaya başlamış ve bu gelişmelerle 2004 seçimleri sürecine gidilmiştir. 24 Ekim 2004’de Zeynel Abidin Bin Ali dördüncü kez 5 yıllık süre için oyların %94,48’ini alarak Cumhurbaşkanı seçilmiş, yine uluslararası seçim gözlemcilerinin görev yapmasına izin verilmemiştir. 2005 yılında Tunus yerel seçimleri gerçekleştirilmiş ve yine RCD partisi seçimlerin galibi olmuştur. Bu yıllarda Tunus ekonomisindeki olumsuzluklar artarak devam etmiştir, eğitimli genç işsiz sayısı yaklaşık %50 civarında olup ithalat ve ihracatta Avrupa’ya bağımlı yapı ve Bin Ali ailesinin yaptığı iddia edilen yolsuzluklar iktidarın imajını oldukça aşındırmıştır. UGTT ve UTICA gibi büyük birlikler ve insan hakları örgütleri gibi sivil toplum ögeleri ekonomik reformlara verdikleri desteği sosyal haklar ve iş güvenliği gibi konularda aynı oranda vermemişlerdir.¹³⁶

¹³⁵ “Yahyaoui Zouhair Tunisia”, <https://pen.org/advocacy-case/zouhair-yahyaoui/> .(04.05.2017)

¹³⁶ Murphy, s.228-229 a.g.e.

2005 yılında muhalif figürler arasında bir uzlaşma girişimi başlatılmış (Octobre 18 Collectif) ve bu girişimin katılımcıları arasında Hamma Hammami, Khemais Chamhari (LTDH lideri), Mokhtar Yahyaoui (Yargıç ve İslamcı), Lotfi Hajji(Gazeteci), Samir Dilou(Avukat, Bağımsız Sol görüşlü), Abderrauf Ayadi(Avukat, CPR, İslamcı) Muhammed Nuri (İslamcı) bulunmaktadır. (Moncef Marzuki bu girişime katılmamıştır). Bu ittifak insan hakları talepleriyle ilgili ortak bir temel oluşturmuş ve ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü ile ilgili talepler dile getirilmiştir. Rejim baskısı nedeniyle gizli yürütülen bu dialoglarda toplumsal cinsiyet eşitliği, vicdan özgürlüğü, din ve devlet arası ayrımcılık gibi konular işlenmiştir. Rejim baskılarına dayanamayan bu kollektif 2009 yılında sona ermiştir.¹³⁷

2.6.2. Gafsa Madeni Protestoları ve Sivil Toplumun Rolü

1984 yılındaki Ekmek İsyanı'ndan bu yana Tunus'ta yaşanan en büyük protesto hareketi 2008 yılında Cezayir sınırına yakın bir yerde bulunan Gafsa Fosfat madeninde meydana gelmiştir. Bu grev kayırmacılık, işten çıkarma, yer değiştirme gibi nedenlerle maden işçilerinin, çoğu işsiz üniversite gençlerinden oluşan işçilerin ve işçi ailelerinin katılımıyla gerçekleşmiş, oturma eylemleri, protestolar ve açlık grevleri düzenlenmiştir. Tunus Üniversitesi mezunu işsiz gençlerin 2007 yılında kurduğu İşsiz Mezunlar Birliği ve UGTT mensubu maden işçileri eylemlerde yer almışlardır.¹³⁸

LTDH (Tunisian League for Human Rights) Keyrevan, Manastır ve Jenduba ofislerinden katılımlarla genişleyen gösterilere polis şiddetle karşılık vermiş ve tutuklamalar yaşanmıştır. Bin Ali tansiyonu düşürmek adına Gafsa Valisi ve Maden İşletmesinin müdürünü işten çıkarmış ama bu durum sorunun çözümü için yeterli olmamıştır. LTDH başlarda yerel bir destekçiyken daha sonra Gafsa direnişinin baş aktörü konumuna gelmiştir. Ayrıca birçok göçmen derneği de bu grevde aktif rol oynamış medya baskılarına karşı çalışmalar yürütmüştür. Fransa'da yaşayan Redeyef'liler tarafından kurulan *Fédération des Tunisiens pour une Citoyenneté des deux Rives* (FTCR) destek komiteleri kurarak Gafsa'ya destek vermişlerdir.¹³⁹

¹³⁷ Rikke Hostrup Haugbolle, Amine Ghali, Hela Yousfi, **Tunisia's 2013 National Dialogue**, Berghof Foundation Report, Şubat 2017,s.13-14

¹³⁸ Eric Gobe, "The Gafsa Mining Basin between Riots and A Social Movement: Meaning and significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia", halshs.archives-ouvertes.fr/0/halshs-00557826, 2010, s.2-5

¹³⁹ Gobe, s.19 a.g.e.

Bin Ali, ailesi ve yakınlarının ülkedeki yatırımların hemen hemen hepsinin sahibi olması, servetlerini ülke kaynaklarını sömürerek oluşturdukları iddiaları ve 2009 yılında yapılacak seçimlerde tekrar adaylığını koyacağına dair söylentiler halkta rahatsızlık uyandırmıştır. Bin Ali ve ailesi etrafında oluşan mafyatik yapı, ekonomideki veriler bakımından iyi görünse de halka yansımayan durum, ifade özgürlüğü, insan hakları ihlalleri ve en son Gafsa olayları esnasında hükümetin tutumu Arap Baharı sürecini hazırlayan nedenler olarak Tunus toplumunda bir dönüşüme zemin hazırlamıştır. 2010 yılında Fransız gazeteciler Nicolas Beau ve Catherine Graciet yayınladıkları *La Regente de Carthage: Main Basse sur la Tunisie (Kartaca'nın Hükümdarı: Tunus'u Boğazından Yakalamak)* adlı araştırmaları ve 2010 yılında ortaya çıkan Wikileaks belgelerinde Bin Ali ailesinin ülke kaynaklarını nasıl sömürdüklerine dair yazışmalar iktidara karşı öfkeyi son noktasına vardiyan geliştirmeleridir.¹⁴⁰

Arap Baharı sürecinin çıkış noktasının neden Tunus olduğu sorusuna dair verilebilecek cevaplar doğrultusunda Tunus'un sivil köklü toplum geçmişi en büyük kanıtlardan birini oluşturmaktadır. Ülkenin laik geçmişi, kişisel özgürlüklerin Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde kısıtlamalara maruz kalsa da diğer Ortadoğu ülkelerine oranla korunmuş olması gibi nedenler sivil toplumunun da daha sağlıklı bir gelişim göstermesine neden olmuştur. Sivil toplumun tarihsel süreci içinde geçirdiği dönüşüm ülkede Osmanlı ve Fransa hakimiyetinde geçirdiği dönemlerde kendisine katmayı başardığı olumlu özellikler sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin sivil oluşumlara karşı tavrı ve Fransız sisteminin de özgürlükçü yapısından etkilenen Tunus kendi sivil toplum kültürünün temel taşlarını oluşturmayı başarabilmiştir. Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde faaliyetlerini ancak devlet denetimi altında yürütebilmiş olsa da geçmiş birikimleri sayesinde sivil toplum kültürünü canlı tutabilmiştir. Modern Ortadoğu'nun uzun yıllardır yaşadığı problemlerin temelinde sivil toplum kültürünün zayıflığı önemli bir nedendir. Tunus sivil toplumunun diğer Ortadoğu ülkelerine kıyasla daha sağlam temellere sahip olması ve aynı zamanda tarihi süreçteki gelişimiyle Arap Baharının fitilinin ateşlendiği ülke olması bölgede onu eşsiz bir konuma oturtmaktadır.

¹⁴⁰ Alcinda Honwana, **Youth and Revolution in Tunisia**, 2013, Zed Books, s.29

III.BÖLÜM

ARAP BAHARI SÜRECİNDE TUNUS'TA DEMOKRASİYE GEÇİŞTE SİVİL TOPLUMUN ROLÜ

Bu bölümde 2010 yılı sonunda Tunus'tan başlayarak tüm Arap dünyasına yayılan ve Arap Baharı süreci olarak adlandırılan dönemde yaşanan siyasi gelişmeler aktarılacak ve demokrasiye geçişte Tunus sivil toplumunun rolüne odaklanılacaktır. Bu çalışmada sürecin başından itibaren olayların çıkış noktasında bulunan Tunus'ta sivil toplum geleneğinin sürece katkısı, sivil toplumun geçirdiği değişimler ve yapısal dönüşümler özellikle dört büyük sivil toplum kuruluşunun faaliyetleri üzerinden ortaya koyulmaktadır. Ülkenin demokrasiye geçişte süreci kansız ve kaosa dönüşmeyen, ılımlı ve yumuşak bir şekilde nasıl yönetebildiğini, sürecin dinamiklerini ve sivil toplumun bu süreçte oynadığı rolleri aktarırken siyasi sürecin de nasıl şekillendiği tartışılmaktadır.

Tunus sivil toplumunun Arap dünyasında bir ilk, istisna ve örnek olarak demokrasiye geçiş sürecindeki gelişimi ve dönüşümü, bu aşamalarda siyasi aktörlerin, uluslararası kuruluşların oynadığı roller ortaya konacaktır. Özellikle Tunus'un 4 büyük sivil toplum örgütünün süreçteki kilit rolü, bu örgütlerin oluşturdukları ulusal diyalogla ve geçiş sürecindeki faaliyetleri ile sürecin sağlıklı işleyebilmesi için gösterdikleri çaba ve verdikleri destekler ortaya konacaktır. Son olarak gelinen noktada Tunus'ta demokrasinin sağlamlaştırılmasında yaşadığı sorunlar farklı demokrasi tartışmaları ışığında değerlendirilecektir. Devrim sonrası Tunus'ta ekonomik, sosyal, güvenlik vb. gibi konularda yaşanan problemlerin demokrasiye etkileri ve sivil toplumun tüm bu hususlarda etkin bir varlık gösterip gösteremediği anlatılarak Batılı demokrasi değerlerinin bunu ilk kez deneyimleyen bir Ortadoğu ülkesinde ne derece hayata geçebildiği tartışmalarına değinilecektir.

3.1. Arap Baharı Sürecinin Dinamikleri

Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'daki ülkelerin Osmanlı hakimiyeti sonrası ve I. Dünya Savaşı'nın ardından Batılı güçler tarafından dizayn edilmiş olması, bu devletlerin bağımsızlık süreçlerini savaşlarla değil gizli anlaşmalarla kazanmış olmaları bölge halkları üzerinde ezilmişlik duygularının hakim olmasına neden olmuştur. Temel hak ve özgürlüklerden yoksun, diktatör rejimler tarafından yıllarca baskı altında yaşamak zorunda kalan halkta meydana gelen birikim toplumun kaynama noktasına ulaşmasında

etkili olmuştur. Bu ülkelerde yükselen işsizlik rakamları, yoksulluk, yolsuzluk, yaşam şartlarının her geçen gün kötüye gitmesi gibi ekonomik nedenler Arap Baharı sürecinin ana nedenleridir.¹⁴¹

Arap dünyasında demokratikleşme fırsatları tarihsel süreçte hiçbir zaman kendi doğal seyrine bırakılmamış ve Batılı güçlerin çıkarları doğrultusunda müdahalelerle engellenmiştir. Özellikle A.B.D.'nin Ortadoğu politikaları bölgedeki diktatör rejimlerin korunmasına yönelik olmuştur. Arap Baharı sürecinde ise paradoksal bir şekilde demokratikleşmek isteyen ülkeleri destekleyen bir tavır görülmektedir. Larry Diamond'a göre *"bu tavır demokratikleşmeyi getirebilecek olsa bile yine de bu duruma temkinli yaklaşmak"* gerekmektedir.¹⁴² Katerina Dalacoura'ya göre 2011 ayaklanmaları bağlamında Arap Devletleri Tunus, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye gibi ciddi mücadelelerin yaşandığı ülkeler, Ürdün ve Fas gibi iç siyasetin etkilendiği ülkeler ve Körfez ülkeleri, Lübnan, Irak, Filistin ve Cezayir gibi devrimlerden göreceli olarak etkilenen ülkelerdir.¹⁴³

Arap Baharı süreci 1950'lerden 1970'lere kadar iktidara gelen laik, sosyalist Pan-Arabçı, milliyetçi ve askeri rejimleri reddeden, baskı ve zulüm siyasetine bir karşı çıkıştır. I.Dünya savaşı sonrası sınırları çizilen ve Sykes-Picot anlaşması hükümlerince bölgelere ayrılan Ortadoğu coğrafyası, etnik ve kültürel benzerliklerinden ziyade petrol kaynakları ya da etnik kutuplaştırmalarla sömürgeleştirilmiştir. II. Dünya savaşı sonrası ise askeri rejimler diktatörlüklere dönüşerek yozlaşmışlardır.¹⁴⁴

Tunus'ta olayların başlamasının hemen ardından protesto dalgası Mısır'a sıçramış Hüsnü Mübarek istifa etmiş ve gerçekleştirilen demokratik seçimler sonucunda Müslüman Kardeşler hareketi seçimleri kazanmış ve Muhammed Mursi Cumhurbaşkanı olmuştur. Yaklaşık bir sene sonra ise darbeci General Abdelfettah El Sisi gösterileri kanlı bir şekilde bastırılmış ve yönetime el koymuştur. Mısır'da demokrasiye geçişte Arap Baharı'nın ilk dönemlerinde umut verici gelişmeler yaşandıysa da askeri bir darbe sonucunda binlerce siyasi tutuklunun hapisanelerde bulunduğu ve muhalif seslerin şiddetle bastırıldığı bir

¹⁴¹ Murat Tekek, "Sosyal Medya ve Arap Baharı", <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2964>

¹⁴²Gürbüz Özdemir, "Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme", **Tesam Akademi Dergisi**, 2017, No 4, s.9-54

¹⁴³ Katerina Dalacoura, "The Arab Uprisings Two Years On: Ideology, Secterianism and the Changing Balance of The Middle East", **Insight Turkey**,2013, No 87, s.76

¹⁴⁴ Joseph V Micallef, "The Arab Spring Six Years Later", www.huffingtonpost.com/joseph-v-micallef/the-arab-spring-six-years_b_14461896.html, erişim tarihi 05.05.2017

ortam meydana gelmiştir.¹⁴⁵ Mısır'da sivil toplum 1970'lere kadar baskı siyaseti altında gelişim gösterememiş ve günümüzde ise halen zayıf bir yapıdadır. Az sayıda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşundan en fazla kalkınma birlikleri ve İslami hareketler faaldir.¹⁴⁶

Libya'da ise diktatör lider Muammer Kaddafi isyancılar tarafından linç edilerek devrilmiş ve seçimler gerçekleştirilmiştir. 58 siyasi organizasyon, 236 sivil toplum kuruluşu ve birçok bağımsız isim bir araya gelerek oluşturdukları Ulusal Güçler İttifakı ülkede en önemli siyasi oluşum haline gelmiştir. Devrim sürecinin geldiği noktada halen ekonomik, sosyal ve güvenlik problemleri yaşanan iki ayrı meclis ve hükümete sahip Libya, Arap Baharı sürecinin bekleneni veremediği ülkelerden biri haline gelmiştir.¹⁴⁷ Suriye, Arap Baharı'nın en şanssız ve olayların başlamasından kısa bir süre sonra iç savaşa dönüştüğü ülkesi olarak diktatör Esed rejiminin ortadan kaldırılamadığı ve Rusya, İran gibi küresel aktörleri de kendi kirli savaşına ortak ettiği bir durumdadır. Nüfusunun yarısı mülteci durumunda olan, yüzbinlerce vatandaşının hayatını kaybettiği sürecin en farklı ülkesi Suriye'de kaosun uzun zaman devam edeceği açıkça görülmektedir.

Arap Baharı'nın etkilediği diğer bir ülke olan Yemen'de ayaklanmaları başlatanlar gençler ve sivil toplum örgütleridir. Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih'in iktidarını korumak uğruna vadettiği reformlar halk tarafından yeterli görülmeyince şiddete başvurulmuş çıkan olaylarda birçok Yemenli hayatını kaybetmiştir. Değişik meşruiyet kavramlarının bir arada yaşadığı ve yarıştığı bir mücadele alanına dönüşen Yemen'de de Arap Baharı süreci olumsuzlukları beraberinde getirmiş ve yoksulluk, mezhep çatışmaları, hükümete güvensizlik ve ekonomik sorunlar artarak devam etmiştir.¹⁴⁸

Bahreyn, Fas, Cezayir gibi ülkelerde kısmen etkili olan Arap Baharı süreci genel anlamda ismiyle müsemma bir anlam taşımaktan uzak gelişmelerin görüldüğü bir süreç haline gelmiştir. Arap Baharı'nın kazananları ve kaybedenleri üzerine yapılan yorumlar farklılıklar içerse de sayıları milyonlarla ifade edilen masum halkların yaşadıkları insan hakları ihlalleri açısından bakıldığında bile sürecin bir bahardan çok uzak olduğu görülmektedir. Bölgenin geleceğine dair vizyonların her zamanki gibi umut veren

¹⁴⁵ Yavuz Güçtürk, "Mısır'da Devrim, Darbe ve İnsan Hakları", <https://www.setav.org/misirda-devrim-darbe-ve-insan-haklari/>, 31 Ocak 2016

¹⁴⁶ Merve Özen, "Mısır'da Sivil Toplumun Gelişiminde Meslek Birliklerinin Rolü", **Bilgi Dergisi**, 2013, s.18-31

¹⁴⁷ Emrah Kekilli, "17 Şubat Devrimi'nden Hafta Darbe Girişimine Libya Siyaseti", **Seta Analiz**, 2014, Sayı99

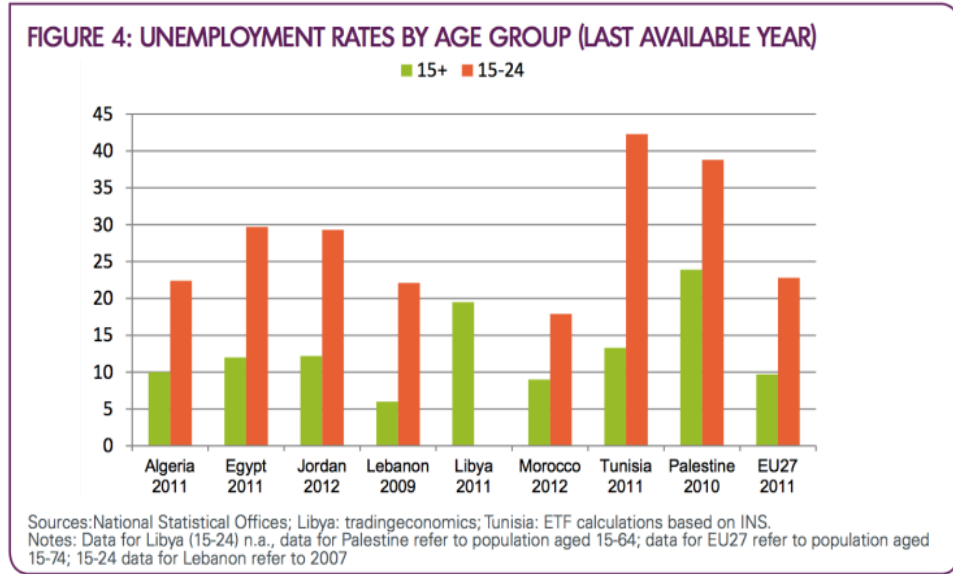
¹⁴⁸ Mehmet Salih Gün, "Yemen'de Arap Baharı", **Yasama Dergisi**, 2013, Sayı 20, s.126-130

yorumlardan oluşmadığı, küresel güçler tarafından dizayn edilen uluslararası ilişkilerin, çıkar merkezli yaklaşımların bölge siyasetini belirlemeye devam edeceği acı ama gerçektir. Arap Baharı sürecinin bahar kısmına en yakın ülkesi olarak kabul edilen ve demokrasi umutları yönünden bölgede bir ilk olma özelliğini taşıyan Tunus'un istisna, model ya da örnek olarak demokrasiyi ne şekilde konsolide edeceği gelecek süreçte görülecektir.

3.2. Muhammed Buazizi Ve Tunus'ta İntiharlar Dalgası

Tunus ekonomisi hiçbir zaman bir başarı hikayesi olamamışsa da Bin Ali döneminde %5'lik büyüme başarısını göstererek diğer Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri arasında ilk sıraya oturmuştur. Ancak ekonomik verilerdeki olumlu görünüm halka yansımamış ve özellikle genç nüfus arasındaki işsizlik oranı oldukça yüksek oranlarda seyretmiştir. 2010 yılında 500 binlerde olan işsizlik oranı 2011 yılında 700 bin seviyesine ulaşmış ve devrim öncesi %14 olan oran devrim sonrası %17'ye çıkmıştır.¹⁴⁹

Diğer Ortadoğu ülkeleri ile karşılaştırıldığında 2010 yılından itibaren bölgede işsizlik oranını en yüksek olduğu ülkenin Tunus olduğu görülmektedir.¹⁵⁰

Grafik 1: Ortadoğu Ülkelerinde Yaşlara Göre İşsizlik Rakamları

Kaynak: tradingeconomics.com

¹⁴⁹ Lahcen Achy, "Tunisia's Economic Challenges", **The Carnegie Papers**, Carnegie Endowment for International Peace Publications Department, 2011, s.5

¹⁵⁰ Michael Cournoyer, "After The Arab Spring youth unemployment still the most urgent challenge" jobmarketmonitor.com/2013/11/22/after-the-arab-spring-youth-unemployment-still-the-most-urgent-challenge/

Tunus ekonomisinin iş gücü yaratamaması, yatırımların yetersizliği, yolsuzluk ve rejime olan güvensizlik gibi nedenler toplumun kaynama noktasına gelerek sokaklara inmesine neden olmuştur. Ekonomik kötüleşmenin Tunus toplumunda yarattığı öfke ve umutsuzluk duyguları toplumun özellikle yoksul kesimlerinde bazı kırılmaları da beraberinde getirmiştir. Yoksulluk ve işsizlikle mücadelede yetersiz kalan yasaların, problemlere çözüm üretmekte başarısız olan siyasi aktörlerin varlığı ile kendi çıkmazlarını çözemeyen Tunus Bin Ali döneminin sonunu getiren gelişmelere sahne olmuştur. Bu durumun en aşırı sonuçlarından birisi Tunus'ta oluşmaya başlayan intiharlar dalgasıdır. İlk olarak Manastır şehrinde Abdusselam Trimeş adlı genç 2010 yılının Mart ayında işsizlik nedeniyle hayatına son vermiş, ardından Ridha Yahyavi, gibi kimi aile reisi, kimi üniversite mezunu işsiz intihar eylemleri Tunus toplumunda tansiyonu oldukça yükseltmiştir. Nihayet 2010 yılının Aralık ayında isyanın fitilini ateşleyense Muhammed Buazizi adındaki 26 yaşındaki seyyar satıcının kendisini belediye binası önünde ateşe vererek yok etmesi olmuştur.

Muhammed Buazizi Libya'da inşaat işçisi babasının vefatıyla küçük yaşta çalışmak zorunda kalmış ve üniversite eğitimini sadece hazırlık sınıfı okuyabilecek kadar devam ettirebilmişti. 38 bin nüfuslu Sidi Buzid şehrinde yaşayan ve kardeşlerinin bakımını üstlenmek zorunda olan aynı zamanda evli ve iki çocuk babası Buazizi küçük bir seyyar araba ile sebze meyve satarak ailesinin geçimini sağlarken ayda kazanabildiği yaklaşık 300 dolardı. Satış yapabilmesi için gereken resmi izni alamadığından belediye polisi ile sorunlar yaşamaktaydı. 17 Aralık 2010 tarihinde kadın belediye memuru Faida Hamdi'nin Buazizi'ye tokat attığı iddiası –kendisi reddetmektedir- ile bu eylemi gerçekleştirdiği basına yansıyan Muhammed Buazizi eylemiyle tüm Ortadoğu coğrafyasına yayılan protesto hareketlerinin tetikleyicisi ve bu intihar eylemlerinin fenomeni haline gelmiştir. Buazizi intihar eyleminden öncesine annesine yazdığı notta “Yolcuyum, inşallah bu yolculuk birçok şeyi değiştirecek” şekline bir ifade kullanmıştır.¹⁵¹ Bu intiharlar dalgası Tunus'ta yüzlerce örneğiyle bir toplumsal sorunu teşkil eder hale gelirken bu yola başvuran kişilerde özellikle aşağılanma ve başkaları tarafından hor görülme duygularının baskın olduğu fakat ana nedenin işsizlik olduğu

¹⁵¹ Hernando de Soto, “The Real Mohammed Buazizi”, <http://foreignpolicy.com/2011/12/16/the-real-mohamed-bouazizi/>, 2011 (erişim: 5.05.2017)

görülmektedir.¹⁵² Buazizi'nin intiharından sonra başka intihar eylemleri de meydana gelmiş, Lahseen Naci, Ramzi El Abboudi isimli kişiler hayatlarına son vermiş ve ayaklanmalar başlayarak Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen, Suriye gibi ülkelere yayılmış ve bu domino etkisi ile Arap Baharı olarak adlandırılan süreç başlamıştır. Arap Baharı, Arap Devrimleri, Arap Uyanışı, Facebook Devrimi, Wikileaks Devrimi, Yasemin Devrimi gibi birçok şekilde tanımlanan süreçten Arap Baharı olarak ilk bahseden 6 Ocak 2011 tarihli makalesinde Foreign Policy yazarı Marc Lynch olmuştur.

3.3. Protestolar ve Sivil Toplum

Tunus'ta Buazizi'nin intihar eylemiyle aynı gün Sidi Buzid şehrinde başlayan gösteriler, hızla bölge ve ülke geneline yayılmıştır. 20 Aralık 2010 tarihinde Sidi Buzid'e gelen Kalkınma Bakanı Muhammed Al Nouri Al Juwayni 10 milyon dolarlık bir işgücü programı vaatinde bulunmuş ama protestolar devam etmiştir.¹⁵³ Devam eden protestolarda polis halk üzerinde orantısız güç kullanması bazı göstericilerin hayatını kaybetmesine ve birçoğunun da yaralanmasına neden olmuştur. Aralık ayının sonunda sivil toplum örgütlerinden de protestolara destek gelmeye başlamış ve ilk olarak Tunus Barosu'ndan hukukçular cübbelerini giyerek Adliye Sarayı önünde oturma eylemleri düzenlemişlerdir. Bu eylem esnasında polis göstericilere karşı şiddet kullanmıştır.¹⁵⁴ Aynı şekilde UGTT ve bazı başka işçi sendikaları da Gafsa bölgesinde eylemler düzenlemiş ve çatışmalar yaşanmıştır. Ocak ayının ilk haftalarında Kasserine ve Thala şehirlerindeki protesto gösterilerinde sniperların halkın üzerine ateş açmasıyla ölümler yaşanmıştır. Fransız Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu'nu ayaklanmanın başından itibaren 79 kişinin hayatını kaybettiğini açıklamıştır.¹⁵⁵

Bu süreçte aktivizm sadece sokaklarda değil aynı zamanda internet ve sosyal medyada da devam etmiştir. Çeşitli forumlarda, bloglarda, Facebook sayfalarında ve Twitter postlarında genç sosyal medya kullanıcıları networkler oluşturmuş ve gösterilerin mobilizasyonuna katkıda bulunmuşlardır. Bin Ali döneminde devlet kontrolünde olan internet kullanımı oldukça sınırlıydı ve YouTube, Dailymotion gibi sitelere erişim

¹⁵² Lila Blaise, "Self-Immolation, Catalyst of the Arab Spring, Is Now a Grim Trend", 2017, <https://www.nytimes.com/2017/07/09/world/africa/self-immolation-catalyst-of-the-arab-spring-is-now-a-grim-trend.html> erişim tarihi: 14.06.2017

¹⁵³ Ryan Rfai, "Timeline: Tunisian Uprising", <http://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2015/12/tunisian-revolution-151215102459580.html>, 2011, erişim tarihi 21.05.2017

¹⁵⁴ "The Role of Lawyers as Transitional Actors in Tunisia" **Lawyers, Conflict&Transition**, , 2015,Economic and Social Research Council, s.1

¹⁵⁵ Rfai, a.g.y.

yasaktı. 2010 Mayıs ayında siber aktivistler Slim Amamou ve Aziz Amami'nin eylemleri ve Anonymus, Wikileaks gibi siteler protestolara sanal ortamdan verilen desteklere örnektir. Bir başka siber aktivist insan hakları savunucusu Lina Ben Mhenni de “ A Tunisian Girl” isimli bloğunda yazdığı yazılar nedeniyle diğer aktivistler gibi tutuklanmış ve polis şiddetine maruz kalmıştır. Aynı zamanda Al Jazeera kanalı da devrim sürecinde kilit rol oynayan medya kuruluşlarından biridir.¹⁵⁶ Bu sanal hareketler nedeniyle devrim birçok yerde Facebook Devrimi, Sanal Devrim, Wikileaks Devrimi gibi isimler almışsa sanal aktivizm sürecin sadece bileşenlerinden biridir ve tamamını yansıtmamaktadır. 14 Ocak 2011 tarihi Tunus için dönüm noktalarından birisi olarak 23 yıllık diktatörlük rejiminin yıkılıp demokrasi hayallerine bir adım daha yaklaşılması ve bunun Ortadoğu'da ilk örneği olması bakımından oldukça önemlidir. Zeynel Abidin Bin Ali olayların başlamasından bir süre sonra birçok alanda reform sözü verse de halkı buna inandıramayınca ve gösteriler artarak devam ettikçe yönetimi bırakmak zorunda kalarak ülkeden kaçmıştır. Fransa ve İtalya tarafından kabul edilmeyen Bin Ali Suudi Arabistan'a sığınmıştır.

3.4. Raşid Gannuşi'nin Sürgünden Dönüşü ve Nahda Partisi

Bin Ali döneminde baskı siyasetine maruz kalan Raşid Gannuşi ve Nahda Hareketi birçok ögesi ile birlikte susturulmuş ve sürgüne mahkum edilmiştir. Londra'da yaşadığı bu sürgün hayatından Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesi ile 30 Ocak 2011 tarihinde Tunus'a dönen Raşid Gannuşi ülkede büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Gannuşi'nin dönüşü ile hakkında Humeyni ve İran Devrimi benzerliği yorumlarını reddederek kendisine Türkiye'deki Ak Parti siyasetine yakın bulduğunu ve Recep Tayyip Erdoğan'ı lider olarak örnek aldığını belirtmiştir. 21 yıllık sürgün hayatı sonunda ülkeye döndüğünde Gannuşi hala partisinin lideri olduğunu belirterek seçimlere katılacağını açıklamıştır.¹⁵⁷

Raşid Gannuşi Tunus'ta önemli bir siyasi figür olmasının yanında bir yazar ve entelektüel olarak birçok önemli eserin de sahibidir. Kamusal özgürlükler ve sivil toplum hakkında eserleri bulunan Gannuşi'ye göre sivil toplum ütopyik bir Medine toplumdur ve siyasi düzen gayri meşru devlet düzenlerine karşı çıkan insanlar tarafından oluşturulmalıdır. Himaye öncesi Tunus toplumu Gannuşi'ye göre ideal olana en yakındır

¹⁵⁶ Honwana, s.50-51 a.g.e.

¹⁵⁷“Tunisian leader returns from exile”

<http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/01/2011130111220856971.html> 1 March 2011

çünkü otonomdur, canlıdır, kendini düzenleyebilmektedir, kültür, dil ve tarihle bağlantısını koparmamıştır. Özellikle 90'lı yıllarda Gannuşi tekfir edilmek pahasına demokrasi ve laiklik gibi konulara cesurca eğilmiş ve İslam ve demokrasinin çelişmediğine dair yorumlarda bulunmuştur. Çoğunlukla sol seküler yapılardan oluşan Tunus sivil toplum örgütleri Nahda ideolojisi ile birçok konuda anlaşmazlıklar yaşamış, Nahda Partisi çoğu zaman STK'lar tarafından protesto edilmiştir.¹⁵⁸

3.5. Ordunun Tutumu

15 Ocak 2011 tarihinden itibaren anayasa mahkemesinin kararıyla geçici başkan olan Fuad Mebazaa başbakanlık görevine Raşid Gannuşi'yi getirmiştir. Bu dönemde de protestolar özellikle de Mebazaa kabinesinde hala Raşid Gannuşi gibi Bin Ali rejiminden kişilerin bulunduğu iddiasıyla devam etmiş Raşid Gannuşi bu suçlamaları kesin bir dille reddetmiştir. Çatışmalar esnasında Tunus ordusunun halka şiddetle karşılık vermeyi reddetmesinde en önemli rol Genel Kurmay Başkanı General Raşid Bin Ammar'ın bu konudaki pozitif tutumundan kaynaklanmaktadır. Tunus devrimini korumadaki kararlılığı ile Ammar Tunus halkının sevgi ve desteğini kazanmıştır. O dönemde yaptığı açıklamada: *“Bizim devrimimiz sizin devriminizdir. Ordu gençliğin devrimini boşa çıkarmak isteyenlerin çabasına karşı devrimi koruyacaktır.”* diyerek bir anlamda Bin Ali sonrası için de garanti vermiştir.¹⁵⁹

Burgiba ve Bin Ali rejimlerinde siyasete müdahalesinin engellenmesi amacıyla orduyla mesafeli bir ilişki kurulmuştur. Tunus ordusu Arap dünyasının en küçük ordusudur. Burgiba döneminde ordu mensuplarının siyasete girmesi ve de oy kullanması yasaktı ve orduya ayrılan bütçeler her zaman kısıtlıydı. Bin Ali ordu kökenli olmasına rağmen orduya karşı benzer tavır bu dönemde de sürmüştür. Bin Ali daha çok kendi güvenlik güçlerini yaratmaya çalışmış, polis teşkilatına önem vermiş ve bu durum da Tunus'un bir polis devletine dönüşmesine neden olmuştur. Ordu kendi içinde oldukça liyakata dayalı bir yapıya sahip olduğundan kriz döneminde profesyonel yönün nedeniyle iyi bir yönetim sergilemiştir.¹⁶⁰ Ordunun siyaseti tahakküm altına almayan bu tutumu, devrim sonrası müzakere sürecinin dikkatli yürütülmesi ve hükümetin tüm güvenlik problemlerine

¹⁵⁸ Nadia Marzouki, **From Resistance to Governance**, The Making of The Tunisian Revolution, Edinburgh Un. Press, 2013, s.211

¹⁵⁹ Veysel Kurt, “Orduların Arap Baharına Etkisi”, **SETA Analiz**, 2014, Sayı 102, s.12

¹⁶⁰ Kurt, s.1 a.g.e.

rağmen güvenlikçi politikalara yönelmemiş olması Tunus'un bu geçiş sürecini başarılı ve kansız bir şekilde atlatmasının en önemli nedenleridir.¹⁶¹

3.6. Ulusal Kurucu Meclis Seçimlerine Giden Süreç ve Sivil Toplum Aktiviteleri

Zeynel Abidin Bin Ali'nin ülkeden kaçmasının ardından ilk Ulusal Birlik hükümeti Muhammed Gannuşi tarafından 15 Ocak 2011 tarihinde kurulmuş Tunus Meclis Başkanı Fuad Mebazaa geçici Cumhurbaşkanı olarak atanmıştır. Artan baskılar ve protestolar sonucunda ise Bin Ali dönemi bakanlarının kabine dışı bırakıldığı İkinci Ulusal Birlik Hükümeti 27 Ocak 2011 tarihinde kurulmuştur. 23 Ekim 2011 Ulusal Meclis seçimleri sonrası ise 20 Aralık 2011 tarihinde Nahda Partisi, Cumhuriyetçi Kongre Partisi ve Ettakatol Partisi tarafından Başbakan Hamadi Cebali liderliğinde Birinci Troyka Geçiş Hükümeti kurulmuştur.¹⁶² Geçici hükümetler süresince Tunus'ta halk protestoları devam etmiş ve seçimlerin hemen gerçekleştirilmesi istenmiştir. Gannuşi'nin istifasını isteyen halkın protestoları Kasbah şehrinde başlamış ve devrim sürecinin fenomen protestolarından biri haline gelmiştir. Kasbah protestolarının organizasyonunu yarı yarıya üstlenmiş olan Tunus Barosu'nun yanı sıra UGTT, birçok öğrenci birliği, işçi sendikaları gibi sivil toplum örgütleri oturma eylemleri düzenlemiş ve aktif rol oynamışlardır.¹⁶³ UGTT, Baro, Gazeteciler Sendikası ve diğer sivil toplum örgütleri ile siyasal partiler parlamentoya baskı yapmak amacıyla bir toplantı düzenlemiş ve içlerinden seçtikleri temsilcilerle birlikte "*Devrimin Korunması İçin Ulusal Otorite*" adında bir komisyon kurmuşlardır. Bu komisyonun çalışmaları sonucunda Raşid Gannuşi istifa etmek zorunda kalmış ve yerine başbakanlık görevi El Bacı Kaid El Sebsi'ye verilmiş ve yeni başbakan Tunus'ta ilk demokratik seçimlerin 23 Ekim'de yapılacağını açıklamıştır.¹⁶⁴

3.6.1. Seçimler Sürecinde Kurulan Komisyonlar

Seçimlere kadar olan dönemde sivil toplum örgütleri çeşitli komisyonlar kurarak, diğer siyasal partiler ve uluslararası sivil toplum örgütleri ile koordinasyon halinde seçim

¹⁶¹ Kurt Veysel, "Arap Baharı'nın Yeni Momenti Tunus Anayasası", <https://www.setav.org/arak-baharinin-yeni-momenti-tunus-anayasasi/> 24 Şubat 2014

¹⁶² Nebahat Tanrıverdi Yaşar, "Tunus Seçimleri Arifesinde Türkiye Tunus İlişkileri", **Orsam Rapor** Ekim 2014, s14

¹⁶³ Steve Koll, "The Casbah Coalition", The New Yorker, <https://www.newyorker.com/magazine/2011/04/04/the-casbah-coalition> 2011, April Issue

¹⁶⁴ Lawyers, Conflict&Transition, s.3 a.g.e.

sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Bu süreçte kurulan bağımsız ulusal komisyonlar 3 tanedir:¹⁶⁵

1. Siyasi Reform Yüksek Komisyonu
2. Ulusal Rüşvet ve Yolsuzluk Araştırması Komisyonu (Ben Amor Kom.)
3. 17 Aralık Sürecindeki Suistimalleri Araştırma Komisyonu (Tevfik Buderbala Kom.)

Ben Amor Komisyonu son 20 yıldaki rüşvet ve yolsuzlukların araştırılması amacıyla kurulmuş ve Bin Ali dönemi yapılan yolsuzluklara odaklanmıştır. Yad Ben Achour Tunus siyasetinin önemli isimlerindendir ve komisyonda 12 siyasal parti, 18 sivil toplum örgütü ve şehit aileleri yer almaktadır. Buderbala Komisyonu ise devrim sürecinin başından itibaren yapılan insan hakları ihlallerine odaklanmış ve devletin bu konudaki sorumlulukları ile ilgili olarak kurulmuştur. 2011 yılının Mart ayında kurulan *Devrim Amaçlarını, Siyasi Reform ve Demokrasiye Geçiş'i Başarma Yüksek Otoritesi (HAARO)* isimli kuruluş Tunus'un demokrasiye geçiş sürecindeki devrim amaçlarıyla ilgili reformları içeren bir komisyondur. Bu komisyon başbakanla dialog süreci yürüterek demokrasiye geçişte bir monitör görevi üstlenmiştir.

Tunus İnsan Hakları Ligi ve Baro'dan temsilciler de komisyonlarda aktif rol oynamışlardır. Bunlar dışında bir de 25 avukattan oluşan bir grubun kurduğu komisyon yine eski rejimin karıştığı yolsuzluk davalarını araştırarak sürece katkıda bulunmuştur.¹⁶⁶ Tunus'ta 2011 yılında sivil toplum kuruluşlarının sayısı yaklaşık 10 bin civarındadır. Bu kuruluşlar arasında %1'lik en düşük orana sahip olanlar insan hakları konusunda faaliyet gösterenlerken, en yüksek sayıda kuruluş kalkınma ve gelişme ile ilgili faaliyet gösterenlerdir. Devrim sürecine kadar rejimin demokratik dekoru gibi var olan kuruluşlar devrim süreci ile yerini yeni nesil sivil toplum örgütlerine bırakmaya başlamışlardır.¹⁶⁷ Ocak 2011 tarihinden itibaren vatandaşlık konusunda 310, haklar konusunda 190, kadın hakları konusunda 68 kuruluş hayata geçirilmiş, bilimsel konularda çalışmak üzere 494, çocuk hakları ile ilgili 43, gençlikle ilgili 63 ve çevre ile ilgili 167 yeni sivil toplum kuruluşu Tunus'ta faaliyet göstermeye başlamıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Lawyers, Conflict&Transition, s.4 a.g.e.

¹⁶⁶ Lawyers, Conflict&Transition, s.5 a.g.y.

¹⁶⁷ "Study on Civil Society Organizations in Tunisia", **Foundation The Future**, 2013, s.11

¹⁶⁸ Foundation The Future, s.12 a.g.e.

Sivil toplumun Tunus'ta devrim sürecinde oynadığı kilit rol sürecin başından itibaren aktif çalışmasından ve sivil toplum bilincinin tarihi temellerinin oldukça eskilere dayanmasından kaynaklanmaktadır. 1920'lerden itibaren kurumsallaşmaya başlayan sivil toplum örgütleri yıllar içinde geçirdikleri dönüşüm, bağımsızlık süreci gibi önemli tarihi kazanımlardan elde ettikleri deneyimler, baskı altında gelişimlerinin engellendiği dönemlerden aldıkları dersler ile devrim sürecine kadar tüm önemli siyasi olaylarda aktif katılım göstermişlerdir. Süreçte birçok sorunla da karşı karşıya kalan sivil toplum ekonomik ve sosyal alanlarda mücadeleler vermiştir. Yeni kuruluşların deneyimsizlikleri ve eskilerin yıllar içinde yıpranmış olmaları gibi handikapları ayrıca düşünce özgürlüğü ve medya üzerindeki baskılara karşı yürüttükleri direnişler sonucunda Arap dünyasında Tunus sivil toplumu demokrasinin gelişmesinde farklı bir yer edinmiştir.¹⁶⁹

3.7. Ulusal Kurucu Meclis Seçimleri

Bin Ali'nin ülkeden ayrılışının ardından Tunus'ta 100'den fazla yeni siyasi parti kurulmuştur. Bazı partiler Bin Ali döneminden kalanlarken diğerleri Tunus siyasetine yeni giren partilerdir. Bu partiler ilk geçici hükümette yer almamışlardır bunun nedeni bu hükümette hala Bin Ali kabinesinden siyasetçilerin bulunmasıdır.¹⁷⁰ 17 Mart 2011 tarihinde ilk toplantısını gerçekleştiren *Siyasi Reform Yüksek Komisyonu* sivil toplum örgütlerinden, siyasi partilerden katılımcılarla öncelikle seçim yasası üzerinde tartışmalar gerçekleştirmiştir. Seçimleri gerçekleştirebilmek için bir seçim komisyonu oluşturulması kararlaştırılmış ve 12 Nisan tarihinde bir taslak hazırlanmıştır.¹⁷¹

Bu taslağın üç unsuru bulunmaktadır; ilki seçim yasası kurulmasıyla ilgilidir ve buna göre anayasal meclis 217 üyeden oluşmaktadır ve 33 seçim bölgesi bulunmaktadır. Her seçim bölgesi seçimi kapalı listelerle oluşturulmuş ve nispi temsil sistemi kullanılmıştır. İkinci unsur ISIE (*Instance Supérieure indépendante Pour Les Elections*) adında bir bağımsız seçim komisyonu kurulmasıdır. Bu komisyon finansal ve yönetsel bağımsızlık sağlayarak seçimlerin organizasyonunda, aday listeleri hazırlanmasında, seçimlerin adil ve şeffaf bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için çalışmıştır. Bu komisyonda 3 yargıç, 3 avukat, 2 profesör, 2 sivil toplum örgütü temsilcisi, 2 mülteci, 1 noter, 1 mübaşir, 1 bilişim

¹⁶⁹ Messaoud Romdhani, "Challenges Facing the Civil Society in Tunisia" <http://www.alterinter.org/spip.php?article3889> 2012

¹⁷⁰ National Constituent Assembly Elections in Tunisia Final Report, **The Carter Center**, , 2011, s.14

¹⁷¹ Emma C Murphy., "The Tunisian Elections of October 2011: A Democratic Consensus", **The Journal Of North African Studies**, 2012, Vol 18, No 2, s.235

uzmanı, 1 muhasebeci ve 1 gazeteci görev yapmıştır. Üçüncü unsur ise seçim kampanyası ile ilgili kamu finansmanı hususundadır.¹⁷²

Bu seçimlerin adil bir ortamda gerçekleşmesini sağlamak amacıyla 14.083 gözlemci görev yapmıştır. 13.422'si yerel gözlemci, 13.392'si çeşitli sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve 43 bağımsız temsilci ulusal bazda çalışmış 661 uluslararası gözlemciden de 609'u A.B.D ve Avrupa ülkelerinden 52'si ise Arap ülkelerindedir.¹⁷³

Seçime katılan partiler¹⁷⁴:

Nahda Partisi: Müslüman Kardeşlerden ilham alan bir grup Tunuslu düşünür Raşid Gannuşi tarafından 1981'de kurulmuş, Bin Ali döneminde laik rejimi silah zoruyla devirmeye teşebbüsle suçlanan hareketin binlerce üyesi tutuklanmıştır.

Cumhuriyet için Kongre Partisi: 8 Mart 2011'de yasallaşmış seküler bir partidir. Kurucusu Moncef El Marzukidir ve sloganı ise halkın egemenliği, devletin onuru, devletin meşruiyetidir.

Özgürlük, Adalet ve Kalkınma İçin Halkın Talebi Partisi: El Müstakilla kanalının sahibi gazeteci yazar Muhammed El Haşimi el Hamidi tarafından kurulmuştur.

İş ve Özgürlükler İçin Demokratik Forum Partisi: Merkez sol bir partidir, kurucusu Mustafa Ben Cafer'dir ve aynı zamanda Sosyalist Enternasyonal'e de üyedir.

İlerici Demokratik Parti: Merkez sol seküler bir partidir. Partinin genel sekreteri Meyye El Ceribi Tunus'ta ilk kadın parti genel sekreteridir.

Seçimlere katılım beklenenden yüksek olmuş ve bu oran %70 olarak açıklanmıştır.¹⁷⁵ Resmi sonuçlar açıklandıktan sonra meclisteki sandalyelerin çoğunu kazanan Nahda Partisi iktidarı tek başına devralmak yerine diğer iki parti ile birlikte bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Raşid Gannuşi parti programının özgürlüklerle çelişmediğini, Tunuslu her erkek ve kadının ifade, düşünce, kıyafet özgürlükleri gibi haklara sahip olduklarını ve devletin bunlara karışmayacağını açıklamıştır.¹⁷⁶

¹⁷² Murphy, s.236 a.g.e.

¹⁷³ Ufuk Ulutaş, Furkan Torlak, "Devrimden Demokrasiye Tunus'un Seçimi", **SETA Analiz**, 2011, Sayı 46, s.8

¹⁷⁴ Ulutaş, Torlak, s.9-12 a.g.e.

¹⁷⁵ Ulutaş, Torlak, s.14 a.g.e.

¹⁷⁶ Ulutaş, Torlak, s.13 a.g.e.

3.8. Nahda Partisi ve İkiz Tolerasyon

Seçim sonrası analistlerin İslamcı bir partinin zaferini hazırlayan nedenlere dair yorumları şu şekilde olmuştur;¹⁷⁷

- *Dini referansların eşsiz bir şekilde kullanılması*
- *Sol, merkez sol ve liberal partilerin parçalanması*
- *Bin Ali rejiminde İslamcılarının uzun dönem baskı altında olmaları.*
- *Seçmenlerin Bin Ali'nin RCD partisi dönemine dönülmesine dair korkuları.*
- *Nahda liderlerinin seçim kampanyaları boyunca Aile Yasası hükümlerine yönelik saygı göstereceklerine dair sözleri.*

Bu koalisyon meclisteki 217 sandalyenin 138'ini oluşturmuş ve adına da Troyka Hükümeti denmiştir. Ulusal Kurucu Meclis (UKM) 12 Aralık 2011 tarihinde Ettakatol lideri Moncef Marzuki'yi Cumhurbaşkanlığı görevine seçmiştir. Marzuki Nahda Partisi Genel Sekreteri Hamadi Jebali'yi hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. 13 Şubat 2012 tarihinden itibaren UKM asıl görevi olan anayasa yapım süreci çalışmalarına başlamıştır.¹⁷⁸

Koalisyon hükümetinin dini ve seküler motifler arasında kurulması ve siyasetle din arasındaki ilişkiye demokratik geçiş teorisyenlerinden Alfred Stepan “*ikiz tolerasyon*” olarak adlandırdığı teorisi ile bir yorum getirmektedir; Buna göre ilk tolerasyon dini figürlerin devlete karşı tavrıyla ilgilidir ve demokratik yolla seçilmiş görevlilere dini özgürlüklere dokunmadıkları sürece saygı duymaları gerektiği hususundadır. İkinci tolerasyon devletin dini figürlere tolerasyonudur ve kişisel hak ve özgürlüklere saygılı oldukları sürece kendi görüşlerini savunabilme hakkı ile ilgilidir. Tunus demokratik yollarla gerçekleştirmeyi başardığı seçimlerle bu karşılıklı tolerasyon sayesinde koalisyon hükümeti kurmuş ve böylelikle demokrasiye geçişle ilgili kazanımlar elde etmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Alaya Allani “The Post Revolution Tunisian Constituent Assembly: Controversy Over Powers and Prerogatives”, **The Journal Of North African Studies**, 2013, Vol 18, No 1, s.133

¹⁷⁸ Bülent Karaatlı, **Tunus'ta Arap Baharı: Fransa'nın Tunus Yaşamına Etkisi Üzerinden Bir Değerlendirme**, (Doktora Tezi Süleyman Demirel Ün.v.2015) s.254

¹⁷⁹ Alfred Stepan, “Tunisia's Transition and the Twin Tolerations”, **Journal of Democracy**, 2012, vol 23, No 2

Gannuşi'nin liberal, demokrat ve çoğulcu siyaset anlayışı laik ve sol eğilimli kişiler tarafından kabul görmediği ve eleştirildiği gibi, İslami kesimler tarafından da tepki çekmiştir. Şeriat devleti ya da şeriat anayasası yerine sivil devlet söylemini ön plana çıkarması uzlaşmacı tavrının göstergelerinden biridir. Nahda partisi içindeki farklı eğilimler arasında da uzlaşmayı sağlaması partinin bünyesinde farklılıkları tolere edebilme başarısının göstergesidir.¹⁸⁰

3 Nisan 2012 tarihinde UKM ekonomik ve güvenlikle ilgili konularda bir eylem planı hazırlamıştır. İstihdam, bölgesel kalkınma, güvenlik ve istikrar, adalet olmak üzere dört başlıkta hazırlanan eylem planında¹⁸¹;

“Siyasi hayatı ve demokratik reformları geliştirmek, güvenlik duygusunu pekiştirmek, merkeze yakın bir sosyal yapı, ılımlı bir dini model ve çok kültürlü bir ortam oluşturmak, hesap sorabildiği gibi barıştırmayı sağlayabilen bir adalet sistemi, iyi ve etkili bir yönetim, yoksullukla mücadele, işsizliğin düşürülmesi ve işe alım mekanizmalarının geliştirilmesi, ekonomiyi ve yatırım ortamını geliştirmek, sosyal yaşam koşullarının iyileştirilmesi için herkese yönelik çok boyutlu ve global kalkınma, sağlıklı bir çevre oluşturmak, dengeli bir bölgesel kalkınma, proaktif bir dış siyaset” ilkeleri belirlenmiştir.

Bu dönemde yaşanan bazı siyasi gelişmeler Tunus'ta tansiyonun yükselmesine ve protesto hareketlerine neden olmuştur. Nahda Partisi'ne laikliğe aykırı tutumları bahane gösterilerek kapatma davası açılmış ama buna rağmen Raşid Gannuşi ve Moncef Marzuki'ye Tunus'un demokrasiye geçişindeki katkılarından ötürü İngiltere Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü tarafından 2012 yılı Chatham Ödülü verilmiştir.¹⁸²

3.9. Tunus'ta Selefi Şiddet ve Güvenlik Problemleri

6 Şubat 2013 tarihinde sol muhalif *Demokratik Yurtseverler Partisi* Genel Sekreteri Şükrü Belayid'in suikast sonucu öldürülmesi Tunus'ta siyasi tansiyonu yükseltmiş ve bu olayla İslamcı kesimle laik kesimler arasında ideolojik bölünmeler derinleşmiştir. Belayid suikastinin Selefi yapılar tarafından gerçekleştirildiği ve bunun Nahda Partisi ile

¹⁸⁰ “Tunus'un demokrasiye geçişinde Gannuşi faktörü, Ömer Faruk Tokat <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/tunusun-demokrasiye-gecisinde-gannusi-faktoru>, 14 Eylül 2014

¹⁸¹ Karaatlı, s.255 a.g.e.

¹⁸² “Tunisia: Marzouki and Ghannouchi Receive Chatham House Prize in London”, <http://allafrica.com/stories/201211280629.html>, 27 November 2012

bağlantılı olduğu iddiası nedeniyle Nahda Genel Sekreteri Başbakan Jebali istifa etmiş yerine Ali Larayedh hükümeti kurulmuştur. Bu olaydan 6 ay sonra ise yine siyasi bir figür Muhammed Brahmi suikasti gerçekleşmiş ve bu olay da Selefilerle bağlantılandırılmış dolayısıyla Nahda Partisi suçlamaların” hedefi olmuştur.

Tunus'ta Selefî gruplar genel itibariyle 3 gruba ayrılmaktadır; “*İlmi Selefiler*” daha çok üniversite ve camii merkezli olarak İslami ve Kur’ani ilimlere gününün önemli bir vaktini ayıran ve ticaretle uğraşan kişilerdir. “*Cihatçı Selefiler*” (El Selefıyyun) daha radikal olarak tek çözüm yolunun zorla da olsa şeriatle yönetilen bir devlete dayandığını iddia etmektedirler. Silahlı yapılanma anlamında DAEŞ bağlantılı bu gruplar demokrasi, eşitlik ve liberalizm gibi Batılı mefhumları şiddetle reddetmektedir. “*Siyasi Selefiler*” ise diğerleriyle aynı fikri alt yapıya sahip olsalar da siyasi platformlarda olmak gerektiğini savunmaktadırlar.¹⁸³ Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde aktivitelerine izin verilmeyen Selefî gruplar devrim süreci ile birlikte büyük bir ivme kazanmış ve özellikle Ensarül Şeria isimli cihadçı örgütün Nahda Partisi ile bağlantıları ve siyasi suikastlerdeki sorumluluğu hakkındaki iddialar Tunus siyasetinde gündemi oldukça meşgul etmiştir. Larayedh hükümeti Ensarül Şeria’yı terörist ilan etmişse de eleştiriler devam etmiştir. Tunus’taki birçok selefî parti ve Nahda partisinin ilişkisine bakıldığında Nahda’nın bu partileri demokrasiye geçişte önemli bir adım olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁴

Demokrasiye geçişin önemli unsuru olan düşünce özgürlüğü bağlamında Bin Ali döneminde hapiste olan bütün selefî grupların devrim süreci ile birlikte salını verilmeleri ve toplumda tekrar zemin kazanmaya başlamaları bu şiddet olayları ile birlikte düşünüldüğünde paradoksal bir görüntü oluşturmaktadır. Tunus’lu Selefî savaşçıların Arap Baharı sürecinde Suriye, Libya, Irak ve diğer MENA ülkelerinde DAEŞ ve Nusra Cephesi gibi gruplarla savaşmaya gitmeleri de ülkede radikal ekstremizmin yükseldiğinin göstergesidir.¹⁸⁵

¹⁸³ Ahmet Uysal, Ahmet Gökçen, “2014 Tunus Seçimleri Analizi”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt 9, Sayı 2, 2015, s. 102,103

¹⁸⁴“Tunus’ta Selefî Örgüt Yasaklandı”, 28 Ağustos 2013
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130827_tunus_selefi

¹⁸⁵ Francesco, Cavatorta “Salafism, Liberalism and Democratic Learning in Tunisia”, **The Journal of North African Studies**, 2015, vol 20 No 5, s.773

3.10. Tunus'ta İslamcı- Muhafazakar Sivil Toplum

Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde siyasi hegemonyanın etkisiyle zayıf yapıda olan İslami hayır kurumları devrim süreciyle beraber sayıca artarak aynı zamanda politik kimlik kazanmaya başlamışlardır. Bu organizasyonlar devrim sonrası Libya sınırında meydana gelen kriz ile birlikte kurumsallaşma sürecine girmişlerdir. İslami sivil toplum kuruluşları kendilerini seküler organizasyonlardan farklı olarak tanımlamalarıyla ve toplumun dezavantajlı kesimlerinin sorunlarına yarattıkları hızlı çözümler sayesinde kolaylıkla ve hızla destek kazanabilmişlerdir.¹⁸⁶

Bin Ali rejiminin çökmesiyle başlayan demokratikleşme süreci İslami öğelerin de kamusal alana yayılmasını sağlamıştır. Devrimin ardından bireyler yanında dernekler de dini bağlılıklarını gösterme özgürlüğü kazanmıştır. Dini gruplar daha önce hiç olmadığı kadar görünür olurken klasik dini çalışmalar ve hayırseverlik çalışmalarına yönelmişlerdir. Daha çok yerel bazda faaliyet gösteren İslami sivil toplum kuruluşları seküler kuruluşlarla işbirliğinden kaçınmakta ve liberal sivil toplum çerçevesinin dışında bir görünüm sergilemektedirler. Özellikle Sfax bölgesinde sayıları artmaya başlayan zekat ve dava dernekleri İslam ekonomisi konusunda yeni söylemler geliştirmektedirler. Bu hayır kurumlarının bazılarının uluslararası bağışlara kapılarını açarak ve özellikle A.B.D ve ve Batı'dan meşruiyet kazanarak piyasa odaklı bir yaklaşım benimsemeleri rekabet güçlerini de arttırmıştır. Yabancı İslam dernekleri ile özellikle Fransa'da bağlar kurmaya başlayan bu kuruluşlar yeni uzmanlıklar kazanmaya başlamışlardır.¹⁸⁷ Daymi (Tunisia Charity), Mohsen Jandoubi (Marhama) ve Mohamed Nejib Karoui (Attawun) gibi sosyal girişimciler İslami organizasyonları koordine eden etkili isimlerdir ve Tunus'ta devrim sonrası yerel sosyal ihtiyaçların tespitinde ve bunları uluslararası İslam derneklerine bağlamada önemli roller oynamışlardır.¹⁸⁸ Bu derneklerin özellikle Körfez ülkelerinden sağladıkları fonların Tunus toplumunun profilini değiştirme riski taşıyıp taşımadığı ve bir Vahhabi vizyonu getirip getirmeyeceği tartışmalı bir konudur ve temsilcileri tarafından reddedilmektedir. Paranın kaynağından çok kullanılacağı amacın önemli olduğunu vurgulayan bu derneklerin Körfez'den ithal edilmiş bir fenomene indirgenmesi doğru değildir.

¹⁸⁶ Ester Sigillo, "Tunisia's Evolving Islamic Charitable Sector and Its Model of Social Mobilizations", September 15 2016, www.mei.edu

¹⁸⁷ Sigillo, a.g.y

¹⁸⁸ Evie Soli, Fabio Merone, "Tunisia: The islamic associative system as a social counter-power", 2013, opendemocracy.net

3.11. Seçimler Sürecinde Sivil Toplum Aktiviteleri

Devrim sürecinde yargı sistemi birçok kez değişikliğe uğramıştı ve halkın adalet sistemine güveni çok zayıftı. Seçim sürecinde kurulan komisyonların da etkisiyle şeffaflık sağlanabilmiş seçimlerin demokratik bir şekilde gerçekleştirileceği hususunda halkta güven duygusu uyanmıştır. Seçimlerde gözlemci görevi üstlenen sivil toplum kuruluşları arasında en aktif olanlar National Observatory For The Elections, Association for Transparency and Integrity of The Elections(ATIDE), Mourakiboun, Awfiya, Chahed, ve League of Tunisian Woman Voters'dır. Tunus İşçi Sendikası (UGTT), National Bar Association, The Association of Tunisian Judges, The Tunisian Human Rights Defence League(LTDH), The Tunisian Association of Democratic Women(ATFD), The National Association of Physicians, The National Council For Liberties in Tunisia(CNLT), The International Association for Support of Political Prisoners(AISPP), The Liberty and Justice Association, ve The National Union of Tunisian Journalists'dir. Bu kuruluşlar Tunus'ta sivil toplumun gelişmesine de olanak sağlamışlardır.¹⁸⁹ Bu kuruluşlar arasında yerel bazda en aktif olanlar Jeunesse Sans Frontieres(JIF), Centre De La Citoyennete et de La Democratie(CECIDE), ATIDE ve Jeunese Independants Democrates (JID) gibi sivil toplum örgütleridir. Bu örgütler Tunus'lu seçmenlerin eğitilmesi için seçim sürecinde aktif rol oynamışlardır.¹⁹⁰

3.12. Anayasa Yapım Süreci ve Sivil Toplumun Rolü

Devrim süreci, zaten can çekişmekte olan Tunus ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştı. Cebali hükümetinin bu ekonomik şartları iyileştirebilmedeki başarısı tartışmalıydı. Güvenlik açısından ise radikal grupların ortaya çıkması ve silah trafiği gibi konular hükümetin devrim sonrası olağanüstü hal şartlarını genişletmelerine neden olmuştur. Troyka hükümetinin Nahda dışındaki diğer partilerinin bazı destekçilerinin başka partilere katılmaya başlaması ve Hizbul Tahrir gibi Selefi hareketlerin yasal parti statüsü kazanması siyasi manzaranın değişmesine neden olmuş ve bu siyasi tansiyonun etkisiyle 16 Ekim 2012'de UGTT bir dizi ulusal dialog çalışmaları başlatmıştır. Bu dialogda 50 siyasi parti ve 22 sivil toplum örgütü yer almıştır. Nahda, Cumhuriyet İçin Kongre (CPR) ve Al-Wafa partileri diyalogu protesto edip Nida Tunus partisi ile aynı masaya oturmayı reddetmişlerdir. UGTT Genel Sekreteri Houcine Abbasi bu durumla

¹⁸⁹ Carter Center, s.40 a.g.e.

¹⁹⁰ Carter Center, s.41 a.g.e.

ilgili olarak demokrasiye geçişte farklı ögeler arasındaki tartışmaların sürece zarar verdiğini ve endişe verici olduğunu belirtmiş ve yeni bir ulusal dialog kültürü inşaa etmenin Tunus'un özgürlük, güvenlik ve onuru için elzem olduğunu ifade etmiştir.¹⁹¹

Ülkede şiddet olaylarının artması sebebiyle UGTT genel grev çağrısında bulunmuş ve UKM geçici olarak aktivitelerine ara vermiştir. Cumhurbaşkanı Moncef Marzuki bu gelişmeler sonrasında 15 Nisan 2013'de yeni bir dialog çağrısında bulunmuştur. Bu diyalog sürecinde öncelikle Ulusal Diyalog Dörtlüsü, var olan hükümetin istifası ve yerine bir teknokrat hükümetin kurulması, meclis tatili ve yeni seçimlerin tarihinin belirlenmesi, ulusal kimliğin korunması ve yeni anayasa konusunda uzlaşmaya varma ve demokratik hükümete geçiş aşamasında ulaşılmaması gereken uzlaşmalar olarak 4 ana hedefi gerçekleştirmek üzere hükümet ve muhalefetle birlikte müzakereler gerçekleştirmiştir.¹⁹² 2012'de bir dialog çalışması başlatmış olan Ulusal Dialog Dörtlüsü (UGTT, Baro, LTDH, UTICA) 2013 Eylül ayında yürüttükleri bu müzakereler ile Nahda ve koalisyon ortaklarının istifa etmesini sağlamış, Aralık ayının sonunda Larayedh hükümeti son bulmuş ve Moncef Marzuki tarafından Sanayii Bakanı Mehdi Cuma başkanlığında yeni teknokrat bir hükümet kurulmuştur.¹⁹³ Bu süreçte anayasa taslağı çalışmaları devam etmiş ve tartışmalı maddeler nedeniyle bir sonuca ulaşılamamıştır.¹⁹⁴

Anayasa yapım sürecinde kamunun katılımı sürecin başarısı açısından oldukça önem taşımaktaydı. Ülke genelinde tüm sivil toplum kuruluşları iki strateji izlemişlerdir; öncelikle sivil toplum temsilcileri yasa yapıcılarla direk olarak çalışmış ve anayasanın yazımında ve siyasi partilerle müzakerelerde gelişme sağlanmasına yardımcı olmuşlardır. Diğer stratejileri ise Tunus toplumunu anayasa tartışmalarına engaje etmek yönünde olmuştur. Bu iki yönlü yaklaşım Tunus sivil toplumunu oluşturan aktörlerin anayasa yapım sürecinde özgürlük, adalet ve demokrasi gibi ana amaçlarını korumalarına yardımcı olmuştur.¹⁹⁵

Bu sivil toplum örgütleri arasında Al Bawsala, ATIDE, Conscience Politique, Free Sight Association, I Watch, Jeunesse Sans Frontières, Lam Echaml and Ofyia Center forumlar

¹⁹¹ The Constituent Making Process in Tunisia Final Report **The Carter Center**., 2011-2014, s.25-26

¹⁹²“National Dialogue Quartet History”, https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2015/tndq-history.html 29 February 2016

¹⁹³ Atilla Aytemur, “Tunus'ta Bahar ve Ennahda”, <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/atilla-aytemur/tunusta-bahar-ve-en-nahda-754629>, 17 Ocak 2017

¹⁹⁴ Carter Center, s.28 a.g.e

¹⁹⁵ Baker, s.43 a.g.e

düzenlemiş ve UKM üyeleriyle halkın bir araya gelmesini sağlamışlardır. Örneğin bir gençlik organizasyonu olan Sawty farkındalık yükseltmek amacıyla kampanyalar düzenlemiştir. Yerel kuruluşlardan AC Gafsa anayasadan kadınların beklentileri ile ilgili raporlar hazırlamış, LCL (Ligue de la Citoyenneté et des Libertés Tatouine) Tunus'ta demokratik bir anayasa için çalıştay düzenlemiştir. Diğer sivil toplum örgütleri de birçok konferans ve yuvarlak masa toplantıları düzenlemiştir. Örneğin her anayasa taslağı örneğinin ilanından sonra Tunus Anayasal Kanun Birliği sık sık *Demokratik Geçiş Araştırma Birliği* ile birlikte anayasa metni üzerinde eleştirel analiz çalışmaları yürütmüşlerdir.¹⁹⁶

3.13. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşlarının Anayasa Yapım Sürecindeki Rolü

Bu süreçte Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) Tunus'ta hükümetlerin en önemli dış destekçisi olmuştur. UKM'yi kurumsal kapasitesini geliştirmek yönünde desteklemiş ve aynı zamanda vatandaşların ve sivil toplumun da sürece katılmasında faydalı çalışmalar yürütmüştür. *Uluslararası Demokratik Rapor* kurumu (DRI) uluslararası bir NGO olarak birçok siyasi parti ve UKM üyesine uzmanlık hizmeti sunmuştur. Diğer bir organizasyon *Uluslararası Demokrasi ve Seçim Asistanlığı Enstitüsü* (*International IDEA*) ve *Max Planck Enstitüsü* de seminerler, konferanslar vererek uzmanlık hizmeti sunmuştur. Avrupa Konseyi danışmanlık organı *Venedik Komisyonu* ise hukuk uzmanları aracılığıyla sürece danışmanlık hizmeti ile katkıda bulunmuştur.¹⁹⁷

Uluslararası kuruluşlar aynı zamanda finansman desteği ile de süreçte rol oynamışlardır. Uluslararası düzeyde *Birleşmiş Milletler Uluslararası Kalkınma Ajansı* (USAID), IMF, Dünya Bankası, EU, Ulusal Demokrasi Enstitüsü (NDI), Freedom House, Avrupa-Akdeniz İnsan Hakları Ağı (EMHRN), Konrad Adenauer, Hanns Seidel Stiftung gibi kurumlar yoksulluk, genç işsizliği, yolsuzluk gibi problemlerin çözümünde finansal destek sağlamıştır. Ulusal bazda ise siyasi partiler, medya ve sivil toplum örgütleri desteklenmiştir. Ayrıca MENA bölgesi üyesi bağışçıları ve Arap donörler de finansal destek sağlamışlardır.¹⁹⁸ *İnsan Hakları İzleme Örgütü* (HRW) süreçle ilgili yazdıkları raporlar ile ayrımcılık, düşünce özgürlüğü gibi konulardaki ihlallere dikkat çekmiştir.

¹⁹⁶ Carter Center, s. 73 a.g.e

¹⁹⁷ Carter Center, s.75 a.g.e.

¹⁹⁸ Kristina Kausch, "Foreign Funding in Post Revolution Tunisia", AFA-Fride- Hivos, 2013, s.8-10

Birleşmiş Milletler anayasa yapım sürecinde *UNESCO*, *UNICEF* ve *U.N. Women* adlı kuruluşlardan insan hakları uzmanları göndererek insan hakları, çocuk hakları ve düşünce özgürlüğü gibi konulardaki uluslararası standartların Tunus toplumuna empoze edilmesi hususunda danışmanlık görevi yürütmüştür.¹⁹⁹

Devrim, çatışma, baskı gibi süreçlerde bir ülkede ortaya çıkan insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmada hali hazırdaki adalet sistemi unsurları yeterli olamamaktadır. Bu durumlarda geçiş hukuku kurallarını uygulayacak bağımsız kuruluşlar devreye girerek bireylerin onurunun tanınması, ihlallerin giderilmesi ve telafisi ile ilgili çalışmalar yapmaktadır. Tunus'ta ICJT (*International Center For Transitional Justice*) uluslararası bir sivil toplum örgütü olarak bu görevi üstlenmiştir. ICTJ Tunus'taki Arap Baharı'nın başlangıcından itibaren geçiş sürecini desteklemiş burada bir ofis kurarak toplantılar düzenlemiştir.²⁰⁰

3.14. Ulusal Kurucu Meclis ve Sivil Toplum İlişkisi

Ulusal kurucu meclis Tunus'ta yeni anayasayı yazmakla görevli Nahda Partisi, Cumhuriyet İçin Kongre Partisi, Ettakatol Partisi, Adalet ve Kalkınma İçin Halk Dilekçesi, İlerici Demokrat Parti gibi siyasi gruplar ve sivil toplum kuruluşlarından temsilcilerden oluşturulmuştur. Sivil toplumun anayasa yapım sürecindeki etkisinde UKM ve sivil toplum örgütlerinin ilişkisi önem taşımaktadır. UKM sivil toplumla ilişkilerini düzenlemek anlamında Şubat 2012 tarihinde bir büro oluşturmuş ve başına da Badreddine Abdelkefi getirilmiştir. Abdelkefi ve ekibi anayasa yapım sürecinde sivil toplumun katılımını sağlamak üzere çalıştaylar, halka açık toplantılar ve ulusal dialoglar düzenlemiştir.²⁰¹ Ulusal Kurucu Meclis üyeleri sivil toplumla yakın ilişki içinde bulunurken zaten birçok siyasi figürün sivil toplum yöneticisi deneyimi bulunduğu da görülmektedir. Örneğin Moncef Marzuki Bin Ali döneminde, *Tutuklu Bilincinin Savunulması Ulusal Komitesi* ve *Özgürlükler Ulusal Komitesi* gibi sivil toplum örgütlerini kurmuş bir insan hakları aktivistidir. Geçiş hükümetinin başbakanı Hamadi Jebali devrim öncesi bir gazeteci ve aktivisttir. Mustafa Ben Cafer ise Tunus İnsan Hakları Ligi'ni (LTDH) yönetmiştir..²⁰²

¹⁹⁹ Carter Center, s.76 a.g.e.

²⁰⁰“Background Fighting For The Revolution Values”, <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/tunisia>

²⁰¹ Baker, s. 48 a.g.e.

²⁰² Baker s.44 a.g.e.

Anayasanın maddeleri üzerindeki tartışmalar ve sivil toplumun bu süreçteki aktiviteleri diğer Arap ülkelerine örnek teşkil etmiştir. Sivil haklar ve kazanımlarla ilgili anayasa taslağı çalışmalarında kadın hakları konusu İslamcılarla sekülerler arasındaki siyasi kutuplaşma iklimi nedeniyle tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle 28. Maddede kadını erkeğin yanında bir yardımcı seviyesinde gören madde tartışmalar yol açmış ve Nahda hareketi metni revize ederek anayasanın son taslağında kadın ve erkek arasında tam bir eşitlik ibaresi kullanılmıştır.

Bir başka tartışmalı madde inanç özgürlüğü ve dini inançtan dolayı kınanmayı engelleyen 6. maddedir. Bu madde Nahda ve muhalefet partileri arasında tartışma yaratmış ve

“Devlet dinin koruyucusudur. İnanç ve vicdan özgürlüğü ve dini ritüellerin yerine getirilmesinden sorumludur. Mescidlerin herhangi bir grup tarafından kullanılmamasının garantisidir. Devlet hoşgörü ve saygı değerlerinin yaygınlaşması ve mukaddes değerlere hakaret edilmesini engellemek zorundadır. Devlet aynı şekilde tekfir (bir kişiyi müslüman olarak kabul etmeme) nefreti ve şiddeti teşvik edenlere karşı mücadele etmek zorundadır”.²⁰³

şeklinde revize edilmiştir. Bu doğrultuda sivil toplum örgütlerinin de çabalarıyla 4. taslak sonucunda yeni anayasa 216 milletvekilinin 200’ünün onayıyla 27 Ocak 2014 günü kabul edilmiştir.²⁰⁴

Tunus ekonomisi devrim sonrası kriz seviyesinde problemler yaşamaktaydı. Libya’da yaşanan olaylar nedeniyle Tunus’a sığınan Libya vatandaşları ve orada çalışan yaklaşık 40 bin Tunus’lu işçinin ülkeye geri dönmesi ekonomik sorunların kötüleşmesine neden olmuştur. Tüm bu tartışmalar ve krizlere rağmen Tunus’ta taraflar arasında uzlaşının sağlanması sokaktaki tansiyonun siyasete yansıtılmaması, ordunun siyasi aktör olarak olayların içinde yer almaması, destekleyici ve uzlaştırıcı sivil toplum öğelerinin varlığı ve Nahda ile seküler partilerin çıkarlarını koruyarak uzlaşmayı başarmaları sayesinde.²⁰⁵

²⁰³“anayasada-tekfir-tartismasi”, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/anayasada-tekfir-tartismasi>, erişim tarihi: 07.07.2017

²⁰⁴ Gazi Tövbe “Devrim Neden Tunus’ta Başarılı Mısır’da Başarısız Oldu?”

<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/devrim-neden-tunusta-basarili-misirda-basarisiz-oldu>, 22 Nisan 2016

²⁰⁵ Nebahat Tanrıverdi O Yaşar, “Uzlaşarak Başarmak: Tunus’ta Yeni Anayasa”, **Ortadoğu Analiz**, Mart-Nisan Cilt 6, Sayı 61

3.15. Tunus'ta Parlamento ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri

Seçimler öncesinde Tunus'ta bazı iddialar siyasi gündemi belirlerken rekabetin de şiddetlenmesine neden olmaktadır. Bunlardan biri seçim süreci boyunca görevlendirilen ve partilerin seçim kanununa riayet edip etmediğini kontrol etmek olan Seçim Takip Kurulunun Nida Partisi'nin hatalarına göz yumduğudur. Diğer bir iddia ise Nida Tunus Partisi'nin BAE ve Suudi Arabistan tarafından finansal destek aldığı yönündedir. Buna karşılık olarak Nida taraftarları da Nahda Partisinin Türkiye ve Katar tarafından finansal destek aldığını ileri sürmüştür. Bu süreçte Selefilere siyasi ortamda fazla görülmemeleri seçim sonrası dönem için eylem hazırlığında oldukları ve bunun da Nahda ile bağlantılı bir durum olduğu iddiaları da Tunus siyasi gündemini oldukça meşgul etmiştir.²⁰⁶

3.15.1. Seçime Katılan Partiler

Nahda Partisi: Devrim sürecinde çok etkin olmasa da devrim sonrası süreçte en etkin siyasi figür olan Nahda Partisi bu dönemde ekonomik anlamda ve terör örgütleri ile verdiği ciddi sınavlardan ötürü güvenlik anlamında istediği başarıyı elde edememiştir.

Nida Tunus: Devrim sonrası şekillenen partinin temel felsefesi Nahda karşıtlığıdır. Parti seçim sürecinde en fazla çalışan parti olarak dikkat çekmiştir.

Halk Cephesi: İşçi partisi önderliğinde 12 partinin bir araya gelmesiyle oluşan parti Marksist-Leninist bir alt yapıya sahiptir.

Özgür Milli Birlik Partisi: Selim Er Riyahi'nin önderliğindeki parti kendisini liberal ve pragmatik olarak tanımlamakta ve Tunus'un Müslüman ve Arap kimliği ile modernlik, çağdaşlık ve ilerlemenin yollarını birleştirme hedefinde bir partidir.

Cumhuriyet İçin Kongre Partisi: Moncef Marzuki'nin kurduğu ve kendini orta-sol olarak tanımlayan partide Nahda ile yakınlaştığı eleştirileri yüzünden ayrılan bir grup Afak Tunus Partisi'ni kurmuştur.

Afak Tunus Partisi: Yasin İbrahim tarafından kurulmuştur ve kendisini İslami Medeniyet birikiminden ve reform geleneğinden doğmuş bir parti olarak tanımlamaktadır.

²⁰⁶ Uysal, s.108, a.g.e.

Seçimler gerçek anlamda tam bağımsız ve özgür bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Seçimlere katılım oranı Yüksek Seçim Kurulu Başkanlığınca %69 olarak belirlenmiştir. Seçim sonuçlarına göre özellikle sahil kesimlerinin Nida Tunus Partisi’ni desteklediği iç kesimlerin ise Nahda Partisi’ne oy verdiği görülmüştür. Selefillerin oy kullanmaması Nahda oylarında düşüş yaşanmasına neden olmuş ve partinin milletvekili seçimlerinde yara almasına neden olmuştur.²⁰⁷ Burgiba ve Bin Ali dönemleriyle Tunus siyasi tarihinde güçlü bir başkanlık sistemi şekillenmiştir. 2011 sonrası süreçte yapılan seçimlerle özellikle bu katı yapıyı kırmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Parlamento seçimlerinin hemen ardından iki turda gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ilk turda adaylar Baci Kaid Es Sebsi, Monsef Marzuki, Hama Hammami, Muhammed El Haşimi El Hamidi ve Selim Riyahi’dir. Seçimlere katılım %62 oranında olmuş, ilk turda sonuç alınamazken 2. Turdaki oylama sonucunda Tunus Cumhurbaşkanı Baci Kaid El Sebsi olmuştur.²⁰⁸

3.15.2. Tunus’ta Seçimler Sonrası Siyasi Durum ve Güvenlik Çıkmazı

İki önemli seçim sonrası Tunus’ta bir kabine değişikliği olmuş ve yeni Cumhurbaşkanı Es Sebsi Şubat 2015’de Habib Essid’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Yeni hükümette Nahda Partisi’nin katılımı sembolik düzeyde kalmıştır. Yaşanan tüm sorunlara rağmen Tunus her iki seçimi de başarıyla atlatarak demokrasiye geçişin en önemli aşamalarından olan özgür ve şeffaf seçimleri ülkede hayata geçirebilmiştir. Bu başarılarından ötürü The Economist Dergisi tarafından Tunus yılın ülkesi seçilmiştir.²⁰⁹

Nahda partisinin iktidarın dışına itilmesine yönelik tutumlar bu süreçte Tunus’ta demokrasinin zedelenmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. İslamafobik tavırlar ile başta Batılı ülkelerin ardından Nida Tunus partisinin devrim sürecinde Nahda’nın demokrasiye katkısının tartışılmaz olmasına rağmen yaptıkları karalama siyaseti Ortadoğu barışı açısından sorun teşkil etmiştir. Başta Mısır’da Müslüman Kardeşleri siyaset sahnesinin dışına itmek için başrol oynayan Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt gibi ülkeler ve ardından Fransa ve A.B.D gibi Batılı aktörlerin “Nahdasız Tunus Siyaseti”

²⁰⁷ Uysal, s 113 a.g.e.

²⁰⁸ Uysal, s.125 a.g.e.

²⁰⁹ Hope Springs <https://www.economist.com/news/leaders/21636748-has-been-bad-year-nation-states-someand-one-particulardeserve>, Dec 17th 2014

amaçları ve bu doğrultuda İslami öğeleri siyaset dışı bırakma projeleri sürdürülebilirlik açısından sorun teşkil etmiştir.²¹⁰

Tunus'ta bu dönemde güvenlik ile ilgili problemler oldukça endişe verici noktalara ulaşmıştır. 2015 yılında meydana gelen iki büyük terör saldırısı bunu kanıtlar niteliktedir. Şubat ayında Sousse plajında gerçekleştirilen terör saldırısında 30 İngiliz vatandaşı hayatını kaybetmiş hemen ardından Mart ayında Bardo Müzesi'nde gerçekleştirilen saldırıda ise 21 kişi hayatını kaybetmiştir. Saldırıları DAEŞ terör örgütü üstlenmiştir ve bu durum Tunus'ta Selefi radikalizmin vardığı noktayı da göstermektedir. Tunus Selefi şiddet olayları, siyasi tartışmalar ve herhangi olumlu bir gelişme gösteremeyen ekonomik durumuna rağmen demokrasi yolunda taviz vermeyen tavrı ve bu konuda sivil toplumunun gösterdiği başarı sayesinde uluslararası başarılar imza atabilmiştir.

3.15.3. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Sürecinde Sivil Toplum

Sivil toplum örgütleri bu seçimlerde de Yüksek Seçim Kurulu'na asistanlık görevini sürdürmüş seçimlerin şeffaf ve özgür bir şekilde gerçekleştirilmesinde önemli görev üstlenmişlerdir. 2011 seçimlerinden itibaren demokrasiye geçişte önemli rol oynayan Tunus sivil toplumu bu seçimlerde de deneyimlerini arttırarak sürece katkıda bulunmuştur. Yaklaşık 14 bin vatandaş gözlemci olarak görev yapmış, birçok sivil toplum örgütü seçimlerin ardından kendi raporlarını ve görüşlerini açıklamıştır. Bu sivil toplum örgütleri arasında *Murakibun*, *ATIDE*, *Chahed Observatory*, *Civilian Pole for Development and Human Rights*, *League of Tunisian Women Voters*, *Ofyia Center for Studies Islam and Democracy*, *Youth Without Borders*, *I-Watch* ve *Tunisian League for Human Rights* olarak sayılabilir.²¹¹ Özellikle seçimlere katılım oranının beklenenden yüksekliği bu kuruluşların Tunus halkını oy vermeye teşvik etmek yönündeki önemli çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir.

Bu süreçte en önemli rol 2012'de ilan ettikleri ve 2013'de tam anlamıyla faaliyet gösterdikleri *Ulusal Dialog* ile Tunus'un en büyük dört sivil toplum kuruluşuna aittir. Demokrasiye geçişin ılımlı ve şiddetten uzak olması politikacılar ve sivil toplum öğelerinin uzlaşmaya varmış olmaları ve seçimler ve anayasa yapım süreçlerini iyi yönetmiş olmalarından kaynaklanmıştır. İzledikleri strateji, Nahda Partisinin tutumu ve

²¹⁰ Kemal İnat, "Demokrasinin Gücü Gücün Demokrasisi", www.setav.org, 2 Kasım 2014

²¹¹ Carter Center, s.45-46 a.g.e.

muhalefet partilerinin bu dört sivil toplum kuruluşunun yol haritasına sadık kalmaları neticesinde geçiş süreci başarıya ulaşmıştır. Özellikle en köklü STK olan UGTT 400 binden fazla üyesi ile bu arabulucu takımın en önemli üyesidir.²¹²

3.16. Ulusal Dialog Dörtlüsü ve Tunus'un Demokrasiye Geçişindeki Rolü

Ulusal dialoglar Arap Baharı ve MENA bölgesinde yaşanan gelişmeler bağlamında değerlendirildiğinde özellikle karmaşık siyasi değişim süreçlerinin yönetilmesinde etkili araçlardan biridir. Her süreç farklı mücadeleleri içerse de esasen otoriter ve elitler eliyle olan bir yönetimden daha katılımcı ve çoğulcu yönetim şekline geçiş sürecinde önemli bir görev üstlenmektedir. Ulusal dialoglar iki tipte incelenmektedir; ilki kriz yönetimi ile ilgili mekanizmaları içermektedir ve siyasi kilitlenmeleri çözmek, uzlaşma sağlamak ve anlaşma yolunda adımlar atılmasını sağlamaktadır. İkincisi ise köklü değişiklikler ile ilgili mekanizmaları içerir ve yeni bir sosyal akit anlamında devlet toplum ilişkilerini düzenler. Anayasa yapım süreci demokratikleşmenin, devlet inşasının ve barışın gerçekleşmesinde en önemli faktördür. Anayasalar devlet kurumlarının düzenlenmesinde genel bir yapı sağlar. Bu süreç sadece yasa taslağı çalışmalarından ibaret değil aynı zamanda sivil katılımın da gerekli olduğu açık bir süreçtir.²¹³

UGTT, UTICA, LTDH ve Tunus Barosu'nun bir araya gelerek oluşturdukları Ulusal Dialog süreci 5 adımdan oluşmaktadır.²¹⁴

Zamanlama ve Olgunluk Aşaması: Bu aşamada ülkede baş gösteren birçok sorun neticesinde sivil toplum aktörleri ve politikacıların sorunları çözüme ulaştırma ve kriz çözümlerinde bir araya gelmesi neticesinde bazı toplantılar düzenlenmiştir. Müzakereler Raşid Gannuşi ve UGTT arasında gerçekleştirilmiştir. Nahda partisi muhaliflerle dialoga açık olduklarını belirtmiş fakat Ali Larayedh hükümetinin ortadan kaldırılması talebini reddetmiştir. 15 Ağustos'ta Paris'te düzenlenen toplantılarda ülkeyi birleştirmek ve demokratik geçişin tehlikelerden korunması adına önemli adımlar atılmıştır.

Hazırlık Aşaması I: UGTT Paris toplantısının ardından Gannuşi ile bir araya gelerek görüşmeler yapmış fakat etkili bir çözüm üretilenmemiştir. Bu aşamada UGTT sol kanatla

²¹² Hannah Hamıdı, "A Comparative Analysis of the Post Arab Spring National Dialogues in Tunisia and Yemen", **African Center For The Constructive Resolutions of Disputes**, 2016, www.accord.org.za

²¹³ Blunck Marike, Vimalarajah Luxshi, "National Dialogue Handbook: A Guide for Practitioners", Berghof Foundation, 2017, s.20-21

²¹⁴ Haughballe, Ghali, s.31 a.g.e.

ilişkilerinden dolayı meydan okumalara maruz kalmıştır. Baro, LTDH ve UTICA ile bir araya gelerek güçlerini birleştirmeye karar vermişlerdir. Bu dört aktör arasında oluşan dialog ile Tunus'taki sivil toplum, siyasi partiler ve elçilerin temsilcileri ile gerçekleştirilen sayısız gelişme sonucunda meşru bir zemin yaratılmıştır.²¹⁵

Araştırma Aşaması (Ulusal Dialog Sürecinin Kabulü ile İlgili Zorluklar): Bu aşamada dörtlü çeşitli siyasi partilerle bireysel görüşmeler gerçekleştirmiş ve muhalefet taraflarının her birinin dialogla ilgili şüphelerini gidermeye çalışmıştır. Nida Tunus ve Nahda arasında bir uzlaşma sağlanmış ve bunun için taraflar bazı fedakarlıklarda bulunmuşlardır.

Yol Haritası Belirleme: Ulusal Dialog Dörtlüsü bu dialogun lideri olarak dört ana konudaki çalışmaları belirlemiştir;

- a. Troyka hükümeti yerine yeni bir teknokrat hükümetin kurulması.
- b. Ulusal Anayasal Meclisin anayasa taslağı üzerindeki rolünün sınırlandırılması.
- c. Gelecek seçimlerle ilgili olarak bir bağımsız yüksek seçim kurulunun kurulması. (ISIE)
- d. Seçim tasarısının kabulü.²¹⁶

Yol Haritasının Uygulanması ve Engeller: Dialog dörtlüsünün kurulmuş olmasının kriz ortamını ve protestoları engelleyememesi nedeniyle süreçte birçok sorun ortaya çıkmıştır. Ve bu dönemde özellikle güvenlik problemleri dialogun sadece siyasi konularda değil ülke güvenliğinde de görevleri olduğunu göstermiştir. Troyka hükümeti yerine geçen teknokrat hükümetle ilgili siyasi tartışmalar yol haritası önündeki bir diğer engel konusu olmuştur.²¹⁷

Yol haritasında birkaç zaman çerçevesi tanımlanmıştır. Bunlar yol haritasının imzalanmasından sonra dahi tartışmalı konular olmaya devam edecek özelliktedir. Nihayet 17 Eylül-5 Ekim tarihleri arasında yol haritası imzalanmış, 23 siyasi parti bu dialog sürecine girmeyi kabul etmiş, CPR ve Tayar Al Mahabbi gibi 27 parti imzalamayı

²¹⁵ Haugbolle, a.g.y.

²¹⁶ Haugbolle, s.35 a.g.y

²¹⁷ Haugbolle, s.37 a.g.e.

reddetmişlerdir. Bu süreçten itibaren anayasa çalışmalarında ve seçimlerle ilgili konularda anlaşmazlıklar yaşanmaya devam etmiştir.²¹⁸ Ülkede sivil toplumun geçmişteki baskıcı yönetimler altındaki zayıf halinden farkındalığı yüksek, aktif ve demokrasiden taviz vermeyen bugünkü haline gelişi özellikle bu dört büyük sivil toplum kuruluşunun sürecin ilk gününden itibaren yürüttükleri gözlemci, danışman ve baskı unsuru olma rolü ve uyumlu çalışmaları sayesinde. Bu dört sendika içlerinde İslami öğeler bulunsa da genellikle kendilerini sol seküler yapıda tanımlayan kuruluşlardır. Bu kuruluşları kısaca tanıtmak gerekirse:

3.16.1. İşçi Sendikası (UGTT)

1924 yılında Fransız himayesi altındaki Tunus'ta Muhammed Ali El Hammi tarafından kurulan ve daha sonra Ferhad Hached tarafından asıl kimliğine kavuşturulan sendika Tunus'un ilk kurumsallaşmış sivil toplum örgütüdür. Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde baskı siyaseti altında sınırlı aktivite göstermiş fakat devrim süreci ile birlikte oturma eylemlerinden, yürüyüşlere birçok farklı protesto eylemine (Kasbah I ve II protestoları) katılarak devrimin en büyük ve önemli aktörlerinden biri olmuştur. Sosyal demokrat bir hareket olarak UGTT Nahda Partisi karşıtlığı ile demokratik süreci aynı zamanda baltalayan tutumlarıyla da dikkat çekmiştir. Ülke genelinde 150 büro her valilikte ve büroda 680 binden fazla üyesi ile bu köklü sivil toplum kuruluşu ülkedeki önemli bütün protestolarda etkin rol oynamıştır. Halk kitlelerinin iş, ulusal onur ve özgürlük gibi talepleri sendika tarafından başarılı bir şekilde temsil edilmiştir. Devrimin hemen sonrası seçim sürecinde geçiş komitesinin kurulması UGTT sayesinde gerçekleşmiş ve işçiler ve öğretmenler gibi farklı sektörlerden meslek gruplarının hakları savunulmuştur.²¹⁹

3.16.2. Tunus Endüstri, Ticaret ve Zanaat Birliği (UTICA)

1947'de kurulan birlik farklı ekonomik sektörlerden profesyonellerden oluşan bir yapıya sahiptir. Turizm, bankacılık ve finans dışında tüm sektörlerde 150 binin üzerinde işletmeye üyelik sunmakta ve bünyesinde 25 binden fazla sendika bulunmaktadır. Tunus'taki özel sektör şirketlerini federe eden bir yapıdır ve profesyonel ağını genişletmeyi amaçlamaktadır. Yatırıma destek ve teşvik, bölgesel, ulusal ve uluslararası

²¹⁸ Haugbolle, s.36 a.g.e.

²¹⁹Omri Muhammed Salah, The UGTT Labor Union: Tunisia's Powerbroker, <http://www.tunisia-live.net/2014/01/22/the-ugtt-labor-union-tunisia-powerbroker/>

sosyal ortamın oluşturulmasında stratejiler sunmaktadır. Ayrıca şirketlere destek, tavsiye ve bilgilendirme yaparak asistanlık görevi yapmaktadır. Kamu otoriteleri ile görüşmelerde şirketleri temsil edip çıkarlarını savunmaktadır. Aktif büyüme ile ilgili sosyal ve ekonomik politika geliştirme ve böylelikle Tunus ekonomisinin güçlendirilmesini hedeflemektedir.²²⁰ Devrim sürecinin başından itibaren UTICA protesto yürüyüşlerine katılımları, anayasa yapım sürecinde diğer sivil toplum örgütleriyle birlikte aktif ve uyumlu çalışması, bünyesinde bulunan sendikaları aktive edip sürece dahil etmesi ile demokrasiye geçişte Tunus'ta önemli bir aktör olmuştur.

3.16.3. Tunus İnsan Hakları Ligi (LTDH)

1989 yılında Moncef Marzuki tarafından kurulan Tunus İnsan Hakları Ligi, kadın hakları ve cinsiyet eşitliği, göç ve göçmenler, İnsan hakları eğitimi, ekonomik ve sosyal haklar, adalet, gençlik, dernek kurma özgürlüğü ve ifade özgürlüğü gibi çalışma alanlarında faaliyet gösteren bir sivil toplum örgütüdür. Siyasi ve sivil hakları savunmak, ekonomik ve sosyal hakları savunmak, göç, hukukun bağımsızlığı, tutuklu özgürlüğü savunusu gibi alanlarda aktivite göstermektedir.²²¹

Tunus'ta insan hakları alanında çalışan sivil toplum örgütleri sivil ve siyasi haklar, ekonomik, kültürel ve sosyal haklar, kadın hakları ve dayanışma hakları kategorilerinde faaliyet göstermektedirler. Sivil haklar; yaşama hakkı, kişisel özgürlükler, aile özgürlüğü gibi konulardan oluşmaktadır. Siyasi haklar ise; oy kullanma hakkı, baskılara karşı direnme hakkı, toplanma ve barışçıl gösteriler düzenleme hakkıdır. Ekonomik, kültürel ve sosyal haklar; çalışma hakkı, iyi çalışma koşullarına sahip olma hakkı, sağlık, eğitim ve güvenlik haklarıdır. Dayanışma hakları bir ülkede yeni bağlantılar kurarak global linklerle savunuyu yapmakla ilgilidir ve çevre hakları, bioetik haklar gibi konuları içermektedir. Kadın hakları ise eşitlik, oy kullanma, çalışma koşulları gibi alanlardaki hak mücadelelerini kapsar.²²²

3.16.4. Tunus Barosu (Bar Association)

Fransız sömürgeciliğinden günümüze hukukçular Tunus'ta siyasi ve kamusal yaşamın ön saflarında yer alan aktörlerdir. Etki alanları devletin resmi kurumlarından avukatların

²²⁰ www.utica.org.tn

²²¹ Tunisian League of Human Rights (LTDH), www.euromedrights.org

²²² Foundation The Future, s.14 a.g.y.

neden olduğu sosyal ve siyasi etkilere kadar uzanmaktadır. Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde rejime karşı örgütlenmelerinin önlenmesi amacıyla baskı altında tutulmuşlardır. Fakat bu dönemde örneğin El Khaliyya (Hücre) örgütü rejim için çalışmakta ve Baro’da rejim karşıtı oluşumlara muhalefet etmekteydi. Devrim sürecinde hukukçular oluşturdukları komisyonlar ile (25 Hukukçu Grubu) etkili bir baskı aracı olmuşlardır. Seçimlerde ve özellikle anayasa yapım sürecinde geçiş sürecine önemli katkılar sağlayarak hukukçuluğun hak ve özgürlüklerin savunulmasına katkıda bulunan bir meslek haline gelmesine çalışmışlardır.²²³ Ulusal Diyalog Dörtlüsü hükümetle ve muhalefetle yürüttükleri müzakerelerde gösterdikleri tutum, demokrasiye geçişteki kararlılık ve duyarlılıkları, hazırladıkları taslak ve yol haritaları ile sürecin sağlıklı bir şekilde işlemesine önemli bir katkıda bulunmuşlardır.

Hatem M’rad “*Tunus’ta Ulusal Dialog*” adlı eserinde Dialog’un başlangıcından itibaren tüm aşamalarını anlatmakta ve bu dörtlü arasındaki işbirliğine birkaç siyasi parti dışında tüm partilerin katılım gösterdiklerini belirtmektedir. Dörtlü yol haritasını düzenledikten sonra uygulamada birçok sorun yaşanmış fakat Nahda Partisi’nin olumlu yaklaşımı nedeniyle süreçteki tikanlıklar giderilebilmiştir. Gannuşi ve UGTT lideri Houcine Abbasi arasındaki anlaşmazlık Ali Larayedh hükümetinin istifası ile ilgili olsa da sonuç olarak dialog katılımcıları arasında yeni Başbakanın tarafsız olması gerektiği konusunda fikir birliği oluşturulabilmiştir.²²⁴

Dialog ilk evrede:

- 18 Ocak 2011 tarihinde Dörtlü, Devrim Amaçlarını, Demokrasiye Geçişi ve Siyasi Reformları Gerçekleştirme Yüksek Komisyonu adıyla toplantılar düzenlemiştir.
- 16 Ekim 2012’de Dörtlü, Ulusal Dialog Konseyi adıyla seçim sonrası süreçleri değerlendirmek üzere toplantılar düzenlemiş ve Eylül 2012’de Yuvarlak Masa Girişimi ile Cumhuri inisiyatifi başlatılmıştır.
- 6 Şubat 2013 Şükrü Belayid suikasti sonrası Hamadi Jabali tarafından Dar Dhaifa’daki Bilge Meclis, Moncef Marzuki tarafından Kartaca Ulusal Dialogu,

²²³ Lawyers, Conflict&Transition, a.g.e

²²⁴ M’rad Hatem, **National Dialogue in Tunisia**, Nirvana Publishing, 2015, s.

UGTT tarafından UGTT Ulusal Dialogunun ikinci raundu, yine Dörtlü tarafından 16 Mayıs 2013’de Kongre Sarayı’nda Teröre karşı Ulusal Güvenlik Konferansı ve son olarak 25 Eylül 2013’de Dörtlü tarafından Brahmi Suikasti için Ulusal Dialog başlatılmıştır.²²⁵

Dörtlü, Ulusal Dialog çalışmalarının başından itibaren hükümet, seçimler ve anayasa yapım süreçleriyle ilgili olarak yürüttükleri çalışmalarda yol haritasının uygulanması konusunda inisiyatif alarak sürecin sağlıklı yürütmesinde önemli rol oynamıştır. UGTT lideri Houcine Abbasi’nin zorlayıcı tavrı, UTICA lideri Wided Bouchamaoui’nin pozitif rolü, Raşid Gannuşi’nin kararlı rolü, Beji Said Essebsi’nin etkisi ile pozitif liderlik anlamında süreç başarıya ulaşabilmiştir. Demokrasiye geçişte Tunus örneği sivil toplumun sadece hükümet dışı organizasyonlardan oluşmadığını aynı zamanda sendika ve birlikler gibi kurumların da halkın eğitilmesinde önemli rol oynadığının bir kanıtıdır. Demokrasiye geçişlerde uluslararası örgütler, yabancı hükümetler, geçiş liderleri ve yerel halk hep birlikte sivil aktivitenin ayrılmaz parçalarının oluşturmaktadırlar. Tunus örneği sivil toplumun nasıl olması, tanımlanması gibi konularda bakış açıları sunmaktadır.²²⁶ Devrim öncesi süreçte sivil toplumun devletle herhangi bir ilişkisi olmamasına rağmen devrim sonrası bu durum tam tersine dönmüştür. UKM seçimlerinde sivil toplum resmi bir statü kazanmış ve ardından anayasa yapım sürecinde de sorumluluk almıştır. Dernekler yasasının geliştirilmesinde bu yasadaki faydalananların endişelerini gidermek hususunda önemli bir unsur teşkil etmiştir. Ayrıca Ortadoğu’da bir ilk olarak *Amerika-Tunus Stratejik Diyalog*’unda ayrı bir sivil toplum oturumu yapılmış ve ikili görüşmelere dahil edilmiştir.²²⁷ UGTT, UTICA(Tunus Endüstri, El Sanatları ve Ticaret Birliği), Baro ve LTDH (İnsan Hakları Ligi) bu süreçte oluşturdukları ulusal dialogla National Quartet adı altında *2015 Nobel Barış Ödülü*’ne layık görülmüşlerdir. UGTT Genel Sekreteri Houcine Abbasi Nobel konuşmasında “ bu ödül yönettiğimiz dialogun doğru yolda olduğunun, ülkemizde silahların bırakılıp uzlaşma masasına oturulabildiğinin bir kanıtıdır” diyerek Tunus’un demokrasiye geçiş sürecinde sivil toplumun verdiği mücadelenin önemine dikkat çekmiştir.²²⁸

²²⁵ M’rad, a.g.e. 21

²²⁶ Baker, a.g.e, s.63

²²⁷ Yerkes, a.g.e, s.15

²²⁸“Tunisian national dialogue quartet wins 2015 Nobel Peace Prize”, <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/09/tunisian-national-dialogue-quartet-wins-2015-nobel-peace-prize> 9 October 2015

Ulusal Dialog dörtlüsü sürecin başından itibaren sivil toplumun siyasette doğrudan ve etkili bir role sahip olması için çalışmalar yürütmüştür. Ortadoğu'da ilk kez bir ülkenin sivil toplumu bir diktatörün devrilmesinden, demokratik seçimlerin gerçekleştirilebilmesine daha sonra anayasa yapımı gibi önemli bir sürecin sağlıklı bir Şekilde yürütülebilmesinde bu denli etkili rol oynamıştır. Devrim süreciyle sayıları büyük bir hızla çoğalan sivil toplum kuruluşları ülkenin demokrasiyi nasıl sağlamlaştırabileceği ve koruyabileceği konusunda da deneyimler kazanmış ve bundan sonraki süreçlere de aktif olarak katılacaklarını garantilemişlerdir. Tunus'ta demokrasiinin sürdürülebilirliği şüphesiz henüz belirsizdir. Ülkenin diktatör yönetimler altında geçirdiği uzun dönemler, ekonomideki büyük problemler, işsizlik ve yoksulluk gibi ana sorunların henüz çözülememiş olması demokrasiinin yerleşmesinde ve devamlılığında engel teşkil etmektedir. Siyasi aktörlerin, halkın ve sivil toplum öğelerinin ülke siyasetinde demokratik ilkelerden uzaklaşmadan hareket edebilmesi bu sorunların çözümünde belirleyici olacaktır.

Şekil 1: Tunus Sivil Toplumunun Demokrasiye Geçiş Sürecine Verdiği Destekler

Bu şekilde Tunus Ulusal Dialog Dörtlüsü'nün Arap Baharı sürecinin başından itibaren seçimler, anayasa yapım süreci gibi demokrasiye geçişin önemli aşamalarında verdikleri destek görülmektedir. Tunus'ta ulusal birliğin korunmasında ve çoğulcu bir toplumun yaratımında bu sivil toplum öğeleri bir arada ve uyum halinde sorumluluk alıp bölgede kriz çözümünde bir model olmayı başarmışlardır.

Şekil 2: Tunus Sivil Toplumunun Demokrasiye Geçişte Oynadığı Roller

Bu şekilde ise Tunus Ulusal Dialog Dörtlüsü'nün yine Arap Baharı sürecinin başından itibaren demokrasiye geçişte oynadığı rolleri göstermektedir. Devrimin hemen ardından kurulan geçici hükümet, seçimler ve anayasa yapım süreçlerinde sivil toplumunun oynadığı kilit rol ile Ortadoğu bölgesinde bir ilk olan Tunus, bölge ülkelerine bu konuda örnek ve lider olma konumundadır.

3.17. Arap Baharı Süreci ve Tunus'ta İnsan Hakları ve Sivil Toplum

Arap baharı sürecinin başından itibaren Tunus'ta insan hakları ve demokrasi ve sivil toplum konusunda kaydedilen gelişmeler *İnsan Hakları Örgütü*'nün yıllık raporlarına göre şu şekildedir:

2012 Tunus: Sürecin ilk yılında yapılan protestolarda kolluk kuvvetlerinin orantısız güç kullanımı, yaşanan cinayetler, tutuklamalar ve basın özgürlüğünün kısıtlanması ve radikal selefi şiddet Tunus'ta ciddi insan hakları ihlallerinin olduğunu göstermiştir. Örgütlenme özgürlüğü ve toplu pazarlık hakkı konularında 2012 yılında Tunus'ta gelişmeler yaşanmıştır. Yasaya göre işçiler örgütlenme, sendika kurma ve katılma hakkı kazanmışlardır. Yasa aynı zamanda işçilere federasyonlarına 10 gün önceden haber vermek kaydıyla grev yapma hakkı tanımıştır. Uluslararası Ticaret Konfederasyonu ve Uluslararası İşçi Organizasyonu grev yapma hakkının temel işçi hakları olduğunu belirtmiştir. UGTT yıl boyunca grev hakkının kamu kuruluşlarında büyük saygı gördüğünü ve grev esnasında iş yavaşlatma eylemlerinin işçiler ve işverenler arasında uzlaşmaya yarar sağladığını belirtmiştir. Hükümet genel anlamda bu yasa ve uygulamalara saygı göstermiştir. İşçi ve işverenlerin eşit olarak temsil edildiği uzlaştırma oturumları anlaşmazlıklara çözümler getirmiş ve UGTT, UTICA gibi sivil toplum kuruluşlarından temsilciler komisyonda Sosyal İşler Bakanlığı görevlileri ile birlikte hareket etmişlerdir. UGTT ve Bin Ali'nin ülkeden ayrılmasından sonra kurulan Tunus İşçileri Genel Konfederasyonu (CGTT), Tunus İşçi Birliği (UTT) gibi sivil toplum kuruluşları hükümetten bağımsız olarak sendika başkanlığına karar verme hakkına sahipti, UKM seçimlerinden önce bu üç konfederasyon siyasi partiler ile uyuşmamasına rağmen, UGTT, Tunus İşçi Partisi'nin oluşumunda rol oynamıştır. UGTT ve UTICA toplu iş sözleşmelerinde hükümetle birlikte hareket etmiştir. Troyka hükümetine karşı organize edilen grevlerde UGTT göstericileri hükümeti istifaya çağırmıştır.²²⁹

2013 Tunus: Emek ve yönetimin eşit olarak temsil edildiği uzlaşma oturumlarında birçok anlaşmazlığa çözüm bulunmuştur. Diğer yandan Sosyal İşler Bakanlığı, UGTT ve UTICA anlaşmazlık ve uyuşmazlıkların çözümü için üçlü bölgesel komisyonlar kurmuşlardır. Tunus İşçi Partisi genel sekreteri ve Tunus İşçileri Sendikası yıl boyunca

²²⁹ "World Report 2012 Tunisia", www.hrw.org, erişim tarihi 23.06.2017

emek örgütlerinin göz ardı edildiğine dair şikayetlerini dile getirdiler. 2013 yılı boyunca Tunus'ta medya ve ifade özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, protestoculara karşı aşırı kuvvet kullanımı ile ilgili olarak şeffaf araştırmalar yapılmamıştır. İşkence, fiziksel taciz, keyfi tutuklama ve gözaltılar, kadınların siyasi katılımı gibi konularda ihlaller yaşanmıştır. Sidi Bouzid, Siliana ve Hergla şehirlerinde Selefi radikaller tarafından saldırılar düzenlenmiştir.²³⁰

2014 Tunus: 2013 yılına benzer gelişmeler ile birlikte yine fiziksel istismar, hapishane ve gözaltı koşulları, keyfi tutuklamalar, yargı bağımsızlığı ve şeffaflığı konularında ihlaller yaşanmaya devam etmiştir. Hükümet yaşanan suiistimalleri araştırmak için adımlar atmış fakat polis ve güvenlik güçleri ile ilgili soruşturmanın şeffaflıktan uzak olduğu iddia edilmiştir. 2013 yılı boyunca UGTT ve UTICA uyuşmazlık çözümünde öncülük etmeye devam etmiştir.²³¹

2015 Tunus: 2015 yılında Tunus'ta insan hakları ihlalleri yaşanmaya devam etmiş, gazetecilere yönelik şiddet en çok konuşulan sorunlardan biri olmuştur. Gözaltı koşulları, yolsuzluk, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, gibi suistimallere yönelik olarak hükümet soruşturma ve araştırmalar başlatmıştır. UGTT ve UTICA gibi sivil toplum örgütlerinin yeni kazanımlar elde etmeye yönelik çalışmaları bu yıl boyunca da devam etmiştir. Sousse plajına yapılan saldırı sonucu ülkede olağan üstü hal ilan edilmiştir.²³²

2016 Tunus: Bazı gazeteci ve blog yazarlarının tutuklanmaları, Selefi şiddet olaylarının devam etmesi, işçi hakları, kadın hakları gibi konularda yaşanan ihmaller 2016 yılında Tunus'ta insan hakları konusunda yaşanan olumsuzluklardandır.²³³

Yine bir başka düşünce kuruluşu *Freedom House*'un raporlarına göre Arap Baharı sürecinin başından itibaren Tunus'un özgürlükler konusundaki puanları şu şekilde gelişmiştir:²³⁴

²³⁰ World Report 2013 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2013/country-chapters/tunisia>, erişim tarihi 23.06.2017

²³¹ World Report 2014 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2014/country-chapters/tunisia> erişim tarihi 23.06.2017

²³² World Report 2015 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/tunisia> erişim tarihi 23.06.2017

²³³ World Report 2016 Tunisia, <https://www.hrw.org/world-report/2016/country-chapters/tunisia>, erişim tarihi 23.06.2017

²³⁴ Reports Freedomhouse.org, , erişim tarihi 2.06.2017

2011: Tunus “*özgür değil*” statüsündedir. Özgürlük puanı 6.0, sivil özgürlükler puanı 5 ve siyasi haklar puanı 7 dir. **2012:** Tunus “*kısmen özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 3.5, sivil özgürlükler puanı 4 ve siyasi haklar puanı 3 dür. **2013:** Tunus “*kısmen özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 3.5, sivil özgürlükler puanı 4 ve siyasi haklar puanı 3 dür. **2014:** Tunus “*kısmen özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 3.0, sivil özgürlükler puanı 3 ve siyasi haklar puanı 3 dür. **2015:** Tunus “*özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 2, sivil özgürlükler puanı 3 ve siyasi haklar puanı 1 dür. **2016:** Tunus “*özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 2, sivil özgürlükler puanı 1 ve siyasi haklar puanı 3 dür. **2017:** Tunus “*özgür* ” statüsündedir. Özgürlük puanı 2, sivil özgürlükler puanı 1 ve siyasi haklar puanı 3 dür. Not: (En yüksek puan 1, en düşük puan 7’dir.)

3.18. Raşid Gannuşi ve Tunus’ta Müslüman Demokrasi

Kurulduğu 1972 yılından itibaren kendisini ılımlı İslam tanımı içinde ifade eden İslami Yöneliş ya da sonraki ismiyle Nahda Partisi lideri Raşid Gannuşi’nin partisinin 10. Kongresinde siyasi İslam yerine Müslüman demokrasi söylemi bu tartışmaya yeni boyutlar kazandırmıştır. İslami Yöneliş hareketiyle başlayan ve Müslüman Kardeşler ideolojisi etkisinde Tunus’ta faaliyet gösteren Nahda kendi içinde bazı ideolojik farklılıklar taşıyan ve kendisini İslamcı olarak tanımlayan bir harekettir. Kongre esnasında yaptığı konuşmada siyasal İslam’ı terk ettiklerini söyleyerek kendilerini artık Müslüman demokratlar olarak tanımladıklarını açıklayan Raşid Gannuşi dinin artık politikaya rehin olamayacağını belirtmiştir. Nahda’yı sivil, siyasi ve demokrat bir parti olarak tanımlayan Gannuşi referans noktalarının eski ve modern İslam’ın değerlerinde kökleşmiş olduğunu söyleyerek ideolojilerinde bağlamsal bir değişikliğe gittiklerini ifade etmektedir.²³⁵

Gannuşi’nin ve Tunus’un Arap dünyası için en ilham verici partisi olan Nahda’nın bu geçişsel söylemi kuşkusuz ülke tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. *Foreign Affairs* dergisinde yayınlanan makalesinde Raşid Gannuşi Tunus’ta yaşanan evrim sürecinin ülkenin siyasi ve sosyal gidişatına da ayna tuttuğundan bahsetmekte ve yeni anayasanın vatandaşlarına sağladığı inanç ve düşünce özgürlüğü gibi kazanımlar nedeniyle Müslüman kimliğin garanti altına alındığını vurgulamaktadır. Partinin artık bu konuda

²³⁵ “Siyasal İslam’ı terk ediyoruz” <http://www.hurriyet.com.tr/siyasal-islami-terk-ediyoruz-40106888> erişim tarihi: 01.08.2017

mücadele etmek için enerji harcamak zorunda kalmayacağı ve sekülerlik-din tartışmasının gündemi meşgul edemeyeceğini söyleyen Gannuşi toplumda dinin rolü ile ilgili endişelerin son bulacağı ve demokratik bir hükümet sisteminin nasıl işletileceğinin ön plana geçeceğinden bahsetmektedir.²³⁶

Demokrasinin kuşkusuz birçok tanımı ve çeşidi mevcuttur. Batılı liberal demokratik bakış açısı ve değer yargıları ile Ortadoğu coğrafyasında demokratik imkanları hayata geçirmenin zorluğu da meselenin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Tunus çoğunluğu Sünni-Araplardan oluşan Müslüman bir ülke olsa da laik ve Batılı değerlere açık bir toplum olması demokrasiye geçişini hazırlayan nedenler arasında sayılabilir. Tunus'un demokrasiye geçmeyi seçmesi kuşkusuz tesadüf değildir. Demokrasinin sağlanmasında ve ekonomik gelişmenin sağlanmasında sosyal değişimin gerekliliği oldukça önem taşımaktadır. Müslüman demokrasi modelinin bireysel haklara saygılı olması, sosyal ve ekonomik imkanlar sunabilmesi ve Arap-İslam değerlerini ve kimliklerini koruyabilmesi konsolidasyonun başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için büyük önem taşımaktadır.

Shadi Hamid'e göre Tunus'un demokrasi güzergahında laik ve İslamcı kesimlerin yarışı henüz bir normalleşme sürecine girmediğinden süreç hala oldukça kırılğan bir yapıdadır. Liberal demokrasinin İslamcı kesimler tarafından Tunus'ta ya da Mısır'da nasıl yorumlandığı çok net olmamakla beraber genelde hoşnutsuzluk yaratan bir kavram olarak algılandığı açıktır. Liberallerin İslamcılığın organizasyonel yapısına dair eleştirileri ve liberal yaşam tarzının İslamcı kesimler tarafından asla benimsenmeyeceğine dair inançları oldukça güçlüdür. Seküler partilerin Arap dünyasında sivil toplum gruplarıyla, küçük partilerle ya da bireylerle daha kolay iletişim kurabildiğini ön süren Hamid İslamcı partilerin bunu başaramadığını iddia etmektedir. Gannuşi'yi liberal İslamcı olarak tanımlayan yazar böyle siyasetçilerin toplumda bölünmelerin önüne geçebileceğine inanmakta ve bu nötrleştirici rolün önemine dikkat çekmektedir.²³⁷

Liberal demokrasi anlayışının baskın olduğu ve dünya siyasetinde kriter olarak kabul edildiği bir ortamda bir Ortadoğu ülkesinin İslam ve demokrasi arasındaki sınırları

²³⁶“From Political Islam to Muslim Democracy”, Rached Ghannouchi, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>

²³⁷ Shadi Hamid **Islamic Exceptionalism, How the Struggle Over Islam is Reshaping the World**, St.Griffin Edition, s.213

ortadan kaldırabilen deneyimi, Müslüman demokratların her ne kadar liberal olarak adlandırılırsalar da kendilerine has bir anlayışı ortaya koyabilmeleri Tunus istisnası ile mümkün olabilmıştır. Gannuşi'nin İslam ve demokrasinin uyumuna yaptığı vurgu liberal demokrat anlayışın aksine Müslüman dünyada demokratik değerlerin yer bulabilmesini olanaklı kılmıştır.

3.19. Tunus'ta Son Dönemde Yaşanan Sosyo-Ekonomik Gelişmeler

Tunus 2016 yılında halen devam eden ekonomik ve güvenlik sorunlarına rağmen geçmiş yıllardaki demokratik kazançlarını korumak adına bazı adımlar atmıştır. Yargı bağımsızlığını sağlamak ve Anayasa Mahkemesi hakimlerini atamakla görevli Yüksek Yargı Meclisi kurulmuştur. Ekonomik kötü gidişat yüzünden ülkenin her yerinde başlayan protesto gösterileri, Selefi saldırıların devam etmesi Habib Essid hükümetinin istifasını beraberinde getirmiş ve Ağustos ayında Yusuf Şahid hükümeti kurulmuştur. Sivil toplum örgütlerinin ekonomik koşulların iyileştirilmesi, anayasal haklarla ilgili protestoları ve demokrasinin sağlamaştırılmasında rol oynamaya devam etmiştir. Sivil toplum kuruluşları yıl boyunca konferanslar düzenlemiştir. Kasım ayında Yusuf Şahid'in 2017 yılı için önerdiği ekonomi politikaları bağlamında üretimi bozmaya yönelik emek eylemlerini cezalandıracağına dair söylemleri ve ücret anlaşmazlığı yüzünden UGTT grev çağrısı yapmıştır daha sonra eylem hükümetin teklifleri kabul etmesi nedeniyle iptal edilmiştir.

Tunus devrim sonrası kırılğan bir süreçten geçmektedir. Bu kırılğanlıklar sosyal ve bölgesel parçalanma risklerini de beraberinde getirmektedir. Gençler iş bulma mücadelesi verirken onları istihdam edecek olan daha yaşlı ve olgun kesimin ve iş yapma tarzlarının çelişmesi bu parçalanma risklerindedir. Diğer bir risk kuzey ve güney bölgeleri arasındaki sosyal ve ideolojik farklardan kaynaklanmaktadır. Bu farklar kişisel hak ve özgürlükler ile inanç özgürlükleri arasında gelişmektedir. Ülkede yükselen radikal unsurların siyasilerin politik İslamı marjinalize etmesine neden olması da bir başka bölünme riskini tanımlamaktadır.²³⁸ Tunus'un bu geçiş sürecini koruyabilmesi için hükümetin yeni bir kalkınma vizyonu oluşturması ve sosyal adaletin inşası için yeni stratejiler belirlemesi gerekmektedir. Sosyal adaleti sağlamak sadece ücret artışları ile

²³⁸ Anouar Boukhars, "The Reckoning: Tunisia's Perilous Path to Democratic Stability", **Carnegie Endowment for International Peace**, Paper, April 2015, carnegieendowment.org

değil hem ekonomik politikalar geliştirmekle hem de büyümeyi teşvik edecek yatırımlarla olmaktadır. Aynı zamanda toplumsal katılım da hayati önem taşımaktadır ve bunun yanında eğitim kalitesinin yükseltilmesi ve yargı bağımsızlığı gibi konular da sosyal adalet inşaasında elzemdir.²³⁹ Tunus devrim sürecinin başından bu yana ekonomik problemlerle mücadele etmeye devam etmektedir. Tunus'ta, 2011-2015 yılları arasındaki ortalama GSYİH 2006'dan 2010'a kadar yaklaşık yüzde 4.6 iken, yüzde 1.8 e inmiştir. Yapılacak maaş artışlarıyla ilgili olarak ya da işçi hakları, işsizlikle mücadele gibi konularda UGTT ve diğer sivil toplum kuruluşlarının verdiği mücadeleler devrim sonrası süreçte de devam etmektedir. Tunus'ta aktif nüfusun yüzde 13'ü kamu çalışanlarından oluşmaktadır ve orta sınıfın önemli bölümü devlete bağımlıdır. Tunus'ta 2014-2017 yılları arasında işsizlik oranları aşağıdaki gibidir:²⁴⁰

Grafik 2: Tunus'ta 2014-2017 yılları arası işsizlik oranları

Kaynak: tradingeconomics.com, Tunus Ulusal İstatistik Enstitüsü

Tunus'ta işsizlik rakamları hükümetin çabalarına rağmen bu dönemde yükselmeye devam etmiştir. Sigma Konseyi başkanı istatistikçi Hassan Zargouni işsizlik oranının ekonomik büyüme ile ilgili olduğunu ve küçük işletmelerin işsizlik oranlarını etkilediğini açıklamıştır. Üniversite mezunu işsizlerin istihdamı konusunda yatırımların teşvik edilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁴¹

²³⁹ Maha Yahya, "The Dark Side of Tunisia's Success Story", <http://carnegie-mec.org/2015/06/11/dark-side-of-tunisia-s-success-story-pub-60371>, 2015

²⁴⁰ Amr Adly, Hamza Meddeb, "Why Painful Economic Reforms Are Less Risky in Tunisia Than Egypt", Carnegie-mec.org, 2017, erişim tarihi 12.06.2017

²⁴¹ Zaineb Ben Taieb, "Unemployment Increases Despite Government Efforts", www.tunisia-live.net, erişim tarihi 10.06.2017

Belediye meclisleri Tunus'ta seçilmemiş organlardır ve 2011 öncesindeki gibi işlev görmektedirler. Devrimden sonra seçilen konseyler feshedilmiş ve atanmış delegeler değiştirilmiştir. Belediyeler halktan gelen taleplere cevap vermekte yetersiz kalmaları nedeniyle tepki çekmekte ve kalkınmaya çok az katkı yapabilmektedirler. Yerel yönetimler kanununda yapılacak değişiklik ile tüm yerel yönetim kurumları birleşmektedir. Yeni uygulamaya konacak olan yerel yönetimler yasası sivil toplum örgütleri ile ilişkileri de düzenlemektedir. Tunus'ta 2017'de yapılması planlanan yerel seçimler hem bu yönlerden hem de bu seçimlerde başarılı olacak partilerin 2019 parlamento seçimlerinde yerel desteği almış olmalarının ehemmiyeti bakımından önem taşımaktadır. Bu deneyim, kamu mülkiyetine ilişkin kanunları gözden geçirme ve yerel makamlara bunları yönetme yetkisi verme gereğini vurgulamaktadır. Tunus'un reform süreci kritik bir noktadadır ve yeni anayasa konseylerinin başarılı bir şekilde seçilmesi, vatandaşlar ve siyasi sınıf arasındaki bölünmeyi sağlamlaştırmaya ve ülkenin demokratik geçişine güvenin yeniden kazandırılmasına yardımcı olacaktır.²⁴²

Tunus'ta demokrasinin geldiği nokta bağlamında Yusuf Şahid;

“Bugün kamu maliyesini düzeltmeye, kamu ve özel yatırımlar yoluyla büyümeyi hızlandırmaya kararlıyız. Hükümetimiz, Tunus'un doğal ortamını Kuzey Afrika ile Sahra Altı Afrika arasında bölgesel bir merkez haline ve Avrupa ile Afrika arasında bir köprü haline getirmek için gerekli araçları yerleştirmeye başlamıştır. Tunus'un, tüm insanlığın Arap-Müslüman dünyasında barışçı bir demokratik geçişin mümkün olduğunu anlamasına imkan verecek en az karmaşık, en az pahalı ve en etkili sorunu temsil ettiğine kesinlikle inanıyorum.”

şeklindeki açıklaması ile Tunus'un hali hazırda yüz yüze olduğu problemlerin çözümünde uygulanacak yöntemleri sıralarken ülkenin geleceğine dair umutlarından bahsetmektedir. Yusuf Şahid'in yolsuzlukla mücadele amacıyla başlattığı kampanyalara UGTT başta olmak üzere diğer sivil toplum kuruluşları da destek vermiştir.²⁴³

²⁴² Abderrahim, Tasnim, “Tunisia's Decentralization Process at a Crossroads”, carnegieendowment.org, Mayıs 2017
²⁴³“Youssef Chahed: Tunisia's democratic Transition and the challenge for the youth”, <http://www.leaders.com.tn/article/21664-youssef-chahed-tunisia-s-democratic-transition-and-the-challenge-for-the-youth>, , erişim tarihi 12.06.2017

3.20. Demokratik Geçişin Ardından Tunus'ta Sivil Toplum

Fransa'nın bağımsızlığını kazandığı 1956 yılında UGTT, UTICA, UNAT ve Yeni Düstur Partisi'nin bir araya gelerek oluşturdukları Ulusal Cephe sayesinde Habib Burgiba hükümeti kurulduğunda ulusal birlik söylemi ve milliyetçi bakış açısı sivil toplumla devlet arasındaki organik bağların güçlenmesi anlamına gelmekteydi. 70'lerde ve 80'lerde ise tek partili sistem sorgulanmış, öğrenci hareketleri ve sol eğilimli idealler ülkenin eğitimli gençlerinin politize olmasına neden olmuştur. Bu dönemde LTDH ve Tunuslu Demokrat Kadınlar Birliği bireysel ve kollektif özgürlükleri savunmayı amaçlamış, egemen paradigmalara sorgulanmaya başlamıştır.²⁴⁴

Doğu Avrupa'daki muhalif hareketler ve Latin Amerika örnekleri Arap dünyasında sivil toplum kavramına bir ilgi yaratmıştır. 2000'li yıllarda Bin Ali diktası altında sivil toplum insan hakları ihlallerini kamuya açıklarken uluslararası destek elde etmeye çalışırken uzlaşma sağlamak çok mümkün görünmüyordu. Gafsa olayları ile birlikte Arap Baharı sürecine giden dönemde sivil toplumun artan gücünün farkına varılmış ve artık Tunus'ta önemli bir aktör haline gelmesi yadsınamaz bir gerçek olmuştur.²⁴⁵ Tunus hükümeti resmi kuruluşu *IFEDA* (Dernekler Hk. Bilgi ve Dökümantasyon Kurumu) 2017 verilerine göre Tunus'un 26 şehrinde bilim, kadın, sportif, kültür sanat, dostluk, hayır işleri, kalkınma, mikro krediler, okullar, çevre, hukuki, vatandaşlık, gençlik, çocuk gibi konularda faaliyet gösteren toplam 20351 sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır.²⁴⁶

Sivil toplum, Tunus gençleri için çeşitli siyasi nedenlerden ötürü hedeflerine ulaşmak için resmi siyasetten daha cazip ve etkili bir yöntem sunmaktadır. Siyasi partiler, kayıt dışı siyasetten daha zayıf ve daha az etkili olarak algılanmaktadır; sivil toplum politikaya göre girmek için daha kolay bir yol olarak görülmekte ve gençlere resmi siyasetten daha iyi teşvikler sağlamaktadır. Siyasete girmek isteyen genç insanlar için sivil toplum, çeşitli girişimlerde bulunma özgürlüğü ve yaratıcı bir fırsat sunmaktadır.²⁴⁷ Tunus sivil toplumu bugün de halen gelişmeye ve dönüşmeye devam etmektedir. Devrim süreci ile birlikte ülkeye yeni bir liberalleşme dalgası yaymak amacıyla gelen uluslararası sivil toplum

²⁴⁴Héla Yousfi, "Civil Society in Tunisia: the Ambivalence of a New Seat of Power" <http://orientxxi.info/magazine/civil-society-in-tunisia-the-ambivalence-of-a-new-seat-of-power,1677> 2017

²⁴⁵ Héla Yousfi a.g.e.

²⁴⁶ www.ifeda.org, statistiques, erişim tarihi: 13.06.2017

²⁴⁷ Sarah Yerkes, "Young people are staying away from Tunisian politics-here's why", March 20 2017, www.brookings.edu

kuruluşları tarafından eleştirilere maruz kalan Tunus sivil toplumu başlarda sadece devlet düzenine direnen bir yapıdayken bu kuruluşların etkisiyle eksik bir vizyon geliştirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum geleneksel olmayan sivil aktivizm biçimlerine karşı mesafelerinden kaynaklanmaktadır. Bu aktivizm biçimlerine örnek olarak küçük işçi dernekleri, futbol klüpleri ya da küçük Selefi hareketler gösterilebilir²⁴⁸

²⁴⁸ H la Yousfi, a.g.e.

SONUÇ

Bu çalışmada demokrasiye geçiş ve sivil toplumun rolü doğrultusunda Tunus örneği üzerinden, ülkenin sivil toplum tarihi ve Arap Baharı süreciyle birlikte değişen ve dönüşen sivil toplumun bu geçiş sürecinde nasıl rol oynadığı incelenmiştir. Tunus'ta tarihinin ilk dönemlerinden itibaren sivil toplumun varlığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Osmanlı ve Fransız himayeleri altında gelişmesini sürdüren sivil toplum, bağımsızlık mücadelesi esnasında yapısını sağlamlaştırarak Habib Burgiba ve Zeynel Abidin Bin Ali gibi liderlerin baskıcı yönetimleri altında varlığını sürdürmeye ve hak arayışı bilincini kaybetmemeye çalışmıştır. Bağımsızlık sürecinden isyanların ev sahibi olarak ortaya çıktığı 2011 Arap Baharı dönemine kadar çoğu zaman devlet denetimi altında kısıtlı faaliyetler gösteren bir yapıda bulunsa da ülke tarihindeki önemli toplumsal protesto hareketlerinde en önemli aktörlerden olmayı başarmıştır. Nihayet 2011 yılı ile tüm Arap coğrafyasına örnek teşkil edecek mücadelesi ve kararlılığı ile demokrasiye, barışa giden yolda Tunus siyasetinin önemli belirleyicilerinden olmuştur. Siyasi aktörlerle eşit derecede görev ve yetki almaya dek uzanan zorlu demokrasiye geçiş sürecinde, sokaklardan seçim sandıklarına, anayasa komisyonlarındaki önemli görevlere dek ülkenin geleceğine dair alınacak her kararda büyük duyarlılık ve titizlikle çalışan Tunus sivil toplumu, demokrasi tarihi açısından eşsiz bir örneği oluşturmuştur.

Özellikle Ortadoğu gibi demokrasi ve sivil toplum kavramlarının yavaş gelişim gösterebildiği, baskı siyasetlerine ve devlet gözetimlerine mahkum edildiği bir bölgede Tunus, Arap isyanlarının farklı yüzü olarak uluslararası alanda da kendini kanıtlamayı başarmıştır. Günümüzde geldiği noktada Tunus'ta demokrasinin sağlamlaştırılabilmesi için halen önünde aşması gereken birçok engel bulunmaktadır. Ama bir diktatörü devirebilen ve zorlu bir süreci atlatmak konusunda birçok deneyim kazanan Tunus sivil toplumu önündeki engelleri aşabilecek güce ve kararlılığa da sahip görünmektedir. Özellikle Nahda Partisi ve Raşid Gannuşi ile İslami ve muhalif figürler arasında oluşturulabilen uyum ve sürecin başından itibaren sergilenen itidalli tavır ülkede siyasetin kaosa dönüşmesine engel olmuş, sivil toplum da bu uzlaştırıcı mekanizmaların önemli bir parçası olarak çalışmıştır.

Ulusal Diyalog Dörtlüsü başta olmak üzere Tunus'ta tüm sivil toplum öğeleri demokrasiye geçişi ve sonrası süreci ülkede ekonomik ve sosyal problemlerin

çözümünde, demokratik süreçlerin işleyişinin sağlıklı bir şekilde devamı hususunda siyasi aktörler ile birlikte yürüttükleri yapıcı diyaloglar sayesinde gerçekleştirebilmişlerdir. Demokrasinin Ortadoğu'da ilk kez bir ülkede hayata geçebilmesi yeni tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Demokrasi ve Ortadoğu, demokrasi ve İslam'ın uyumu gibi konularda uzun yıllardır süregelen tartışmalar Tunus örneği ile yeni açılımlar kazanmaktadır.

Bu çalışmada Tunus'ta sivil toplumun demokrasiye geçiş sürecini nasıl yönetebildiği, kazandığı deneyimleri pozitif adımlara nasıl dönüştürebildiği, ülke sevgisi motivasyonu ile yüklendiği sorumlulukları nasıl yerine getirdiği ortaya konulmaktadır. Tunus'un bölgede bir ilk ve itici güç olarak bu denli önemli bir süreci yönetebilmesini mümkün kılan etmenler demokrasiye geçişi kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Sivil toplumun köklü bir tarihe sahip olması, baskı ve dikta yönetimleri altında dahi varlığını sürdürmeye devam edebilmesi, Arap Baharı süreci ile birlikte hızla harekete geçerek, yeniden yapılanarak, nitelik ve niceliksel olarak gelişim göstererek ve yenilenerek hareket etmesi, sivil toplum öğelerinin demokratik kazanımlar konusundaki duyarlılığı, geçiş sürecinin her adımında üzerine düşen görevi yerine getirebilmesi, siyasi aktörlerle uyumu ve uzlaşmacı tavrı, uzmanlık gerektiren konularda toplumu bilinçlendirebilmesi, toplumsal olaylarda aktif bir şekilde rol alabilmesi ülkenin demokrasiye geçişini kolaylaştırmıştır.

Tunus halen bir geçiş ülkesidir ve sivil toplumu da geçmiş 7 yıldan edindiği tecrübeyi doğru şekilde değerlendirerek ülkeyi daha iyi bir geleceğe hazırlamaktaki görevini yerine getirmeye devam etmektedir. Demokrasiye geçiş hiçbir zaman pürüzsüz ve hatasız gerçekleşebilecek bir süreç değildir. Tunus'ta da halen çözülmesi gereken ekonomik, sosyal ve güvenlik gibi birçok problem bulunmaktadır. Bu problemlerin çözümünde alınacak önlemler hususunda Tunus'un siyasi aktörleri ve sivil toplumunun uyumu demokrasinin sağlamlaştırılmasındaki en önemli amaç olmalıdır. Sivil toplum örgütlerinin demokrasiye geçişteki ana rolü kurumsal alanlarda çoğulcu bir yapı ve siyasi arenada daha fazla demokratik öğenin ve aktörün yer almasına olanak sağlamaktır. Tunus'ta geçiş sürecinin devam ediyor olması, demokrasiye geçişin kriterlerinin tam anlamıyla sağlanamamış olması, güvenlik sorunları ve en önemlisi ekonomik problemlerin devam ediyor olması gibi nedenler vatandaş ve devlet arasındaki ilişkilerin zedelenmesi riskini taşısa da ülke şimdilik demokrasi mücadelesini sürdürmeye devam

etmektedir. Bu tez çalışmasının Tunus sivil toplumunun demokrasiye geçişinde oynadığı roller ile ilgili ulaştığı sonuç sürecin dinamik olması dolayısıyla olumlu ya da olumsuz yönlerde değişim göstermeye devam etmektedir. Sivil toplum öğelerinin yeni sürece uyumu, kendilerini revize etmelerini ve demokratikleşme kriterlerini ülkenin kendi tarihi, siyasi, ekonomik ve sosyal dinamikleri ile birlikte düşünmelerini gerektirmektedir. Özellikle ülkede etkili dört büyük sivil toplum örgütünün geçiş sürecinde oynadıkları roller ile sürecin önemli aktörleri haline gelmeleri bundan sonraki dönem için de ülkenin demokrasi güzergahında kalabilmesi adına daha fazla çalışma ve mücadele gerektiğini göstermektedir.

Ortadoğu'da demokrasi tartışmalarının bundan sonra geleceği noktada Tunus kuşkusuz bir laboratuvar görevi görerek bölgenin sivil toplum gelişimine de örnek olmaya devam edecek gibi görünmektedir. Sivil toplumun Tunus'ta siyasi süreçlere katılımı, toplumu dönüştürücü rolü, diktatörlükten kurtulmuş bir ülkenin tüm kesimleriyle uyum halinde çoğulcu bir yapıya ulaşabilmesi için büyük önem taşımaktadır. Devrim sürecinde yabancı sivil toplum örgütlerinin danışmanlığı etkisiyle her ne kadar Batılı ve liberal demokrasi kriterlerine uygun hale getirilmeye çalışılsa da Tunus, Arap-Müslüman kimliği ve toplumun önemli bir kesiminin Nahda ideolojisine destek verdiği ve yeni söylemleriyle Müslüman demokrasi düşüncesinin birlikte zemin bulduğu kendine özgü bir yapıya da sahiptir. Fransa himayesi dönemi ile kazandığı laik yapının etkisi, ülkede sol parti ve sivil toplum örgütlerinin fazla sayıda olması, jeopolitik konumu nedeniyle Avrupa ile yakınlığı ve aynı zamanda İslamcı muhafazakar kesimin varlığı ve siyasetteki etkinliği ile birçok zıtlığı bünyesinde toplamış olan Tunus bu durumu demokratik kazanımlara çevirme yolunda görünmektedir. Arap Baharının bugün gelinen noktada her ülkede yol açtığı farklı sorunlar bulunmakta ve bölge toplumları bundan birçok farklı şekilde etkilenmektedir. İç savaşların yıktığı bölgeler, parçalanmalar, insani krizler gibi büyük problemler gibi sonuçları olan Arap Baharı, bölgenin demokrasi idealine uzak kalmasına da zemin oluşturmaktadır. Tunus tüm bu olumsuzluklar arasında bölge için bir umut ışığı olmayı sürdürecektir gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Dahl Robert, **Polyarchy Participation and Opposition**, Yale University Press, 1971

Dahl Robert **Demokrasi Üzerine**, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2001

El Gannuşi Raşid, **İslami Yöneliş**, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987

Fukuyama Francis, **Tarihin Sonu ve Son İnsan**, Simavi Yayınları, 1999

Hamid Shadi **Islamic Exceptionalism, How the Struggle Over Islam is Reshaping the World** , St.Griffin Edition, 2017

Hoexter Miriam, Shmuel N.Eisenstadt, and Levitzion Nehemia, **The Public Sphere in Muslim Societies**, The Van Leer Jerusalem Institute and Suny Press, 2002

Hatem, M'rad, **National Dialogue in Tunisia**, Nirvana Publishing, 2105

Honwana Alcinda, **Youth and Revolution in Tunisia**, Zed Books, 2013

İbrahim Saad Eddin, Civil Society and Prospects of Democratization in The Arab World, **Civil Society in The Middle East**, Vol 1, Brill Publishing, 1995

Kenneth J. Perkins **A History of Modern Tunisia**, Cambridge University Press,2004

Knap Wilfrid, **North West Africa: A Political and Economic Survey**, Oxford University Press,1977

Linz Juan and Alfred Stepan, **Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America,and Post Communist Europe**, John Hopkins University Press, 1996

Liverani Andrea **Civil Society in Algeria**, Routledge Publishing, 2008

Marzouki, Nadia **From Resistance to Governance**, The Making of The Tunisian Revolution,Edinburgh Un. Press, 2013

Maktuf Lütfi,**Tunus'u Kurtarmak**, Modus Kitap, İstanbul, s.33-34, Aktaran: Kıraatlı, 2013

O'Donnell Guillermo and Philippe C Schmitter., **Transition From Authoritarian Rule**, The Johns Hopkins University Press, 1986

Przeworski Adam, **Democracy and The Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America**, Cambridge University Press 1991

Scholte Jan Aart, **Civil Society and Democracy in Global Governance**, Cambridge University Press 2002

Sürelî Yayınlar

Abushouk Ahmed İbrahim, “The Arab Spring: A Firth Wave of Democratization?”, **Digest of Middle East Studies**, 2016, Vol 25, Issue 1

Allani Alaya “The Post Revolution Tunisian Constutient Assembly: Controversy Over Powers and Prerogatives”, **The Journal Of North African Studies**, 2013, Vol 18, No 1

Alexander Christopher, “Labour Code Reform in Tunisia”, **Mediterranean Politics**, 2001

Ayhan Veysel, “Ortadoğu'nun Demokratikleştirilmesi İkilemi: Filistin, Suudi Arabistan ve İran Örneğinde Eleştirel Bir Bakış”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt 2, Sayı 1, 2007

Baqer Salman, “Civil Society in The Arab World: A Reality That Needs Reforming”, **Al Najjar Contemporary Arab Affairs**, Vol 1, 2008

Carothers Thomas, “The End of The Transition Paradigm”, **Journal of Democracy**, vol 13, 2002

Cavatorta Francesco, “Salafism, Liberalism and Democratic Learning in Tunisia”, **The Journal of North African Studies**, 2015, vol 20 No 5

Dalacoura Katerina, “The Arab Uprisings Two Years On: Ideology, Secterianism and the Changing Balance of The Middlee East”, **Insight Turkey**, 2013, No 87

Derradjı Abderrahman, “Tunisia: From Bourgiba's Era To The Jasmin Revolution & Fall Of Ben Ali”, **Adam Akademi**, Vol 13, 2011

El Gannuşi Raşid, “Siyasal İslamdan Müslüman Demokrasiye”, **Foreign Affairs** (Eylül/Ekim 2016) Çeviren: İlker Kocael

- Guo Sujian, “Democratic Transition: A Critical Overview”, **Issues & Studies**, Vol, 35, 1999
- Gözübüyük Tamer Mine, “Tarihsel Süreçte Sivil Toplum”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 27 Sayı 1, 2010
- Gün Mehmet Salih, “Yemen’de Arap Baharı”, **Yasama Dergisi**, 2013, Sayı 20
- Hinnebusch Raymond, “Authoritarian Persistence, Democratization Theory, and The Middle East: An Overview and Critic”, **Democratization**, Vol 12. No.3, 2005
- Huntington Samuel, Democracy’s Third Wave, **Journal of Democracy**, 1991
- Kaşıkcı Tamer, “Mısır’ın Demokratikleşmesinde Sivil Toplumun Rolü”, **Akademik Ortadoğu**, Sayı 13
- Koldaş Umut, Köprülü, “Arap İntifadası Mı?: Arap Dünyası’ndaki Toplumsal Hareketlerin İçsel, Bölgesel ve Nur Uluslararası Dinamikleri”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt 6, Sayı 1, 2011
- Kurt Veysel, “Orduların Arap Baharına Etkisi”, **SETA Analiz**, 2014, Sayı 102
- Kekilli Emrah, “17 Şubat Devrimi’nden Hafta Darbe Girişimine Libya Siyaseti”, **Seta Analiz**, 2014
- Kamel Lorenzo, “The Frailty of Authority, Borders, Non State Actors and Power Vacuums in A Changing Middle East”, 2017, **Edizioni Nova Cultura**, Vol 15
- Mercer Claire, “NGO’s Civil Society and Democratization: A Critical Review of The Literature”, **Progress in Development Studies**, Vol. 2, 2002
- Murphy Emma C, “The Tunisian Elections of October 2011: A Democratic Consensus”, **The Journal Of North African Studies**, 2012, Vol 18, No 2
- McFaul Michael, “The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in The Postcommunist World”, **Cambridge University Press**, 2002, Vol:54 No 2
- Niblock Tim, “Democratization: A Theoretical and Practical Debate”, **British Journal of Middle East Studies**, Vol. 25, 1998

O Yaşar Nebahat Tanrıverdi, “Uzlaşarak Başarmak: Tunus’ta Yeni Anayasa”, **Ortadoğu Analiz**, Mart-Nisan Cilt 6

Özlük Erdem, “Ortadoğu İstisnacılığı: Sömürünün Yeni Keşif Yolu”, **Akademik Ortadoğu**, 2007, Cilt 2, Sayı 1

Özdemir Gürbüz, “Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme”, **Tesam Akademi Dergisi**, 2017, No 4

Özdemir Mehmet, “Tunus’un İşgali”, **Belleten Dergisi**, Cilt LXVII, 2003, Sayı 248

Omri Muhammed Salah, “No Ordinary Union UGTT and The Tunisian Path to Revolution and Transition”, **Workers of the World**, 2015, Vol.1., No.7

Özen Merve, “Mısır’da Sivil Toplumun Gelişiminde Meslek Birliklerinin Rolü”, **Bilgi Dergisi**, 2013

Philip N Howard., Muzammil M Hussain., “Democracy’s Fourth Wave?,” **Oxford Studies in Digital Politics**, vol 12, 2013

Rustow Dankwart, “Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model”, **Comparative Politics**, Vol 2, No 3, 1970

Stepan Alfred, “Tunisia’s Transition and the Twin Tolerations”, **Journal of Democracy**, 2012, vol 23, No 2

Salman Baqer, “Civil Society in The Arab World: A Reality That Needs Reforming”, **Al Najjar Contemporary Arab Affairs**, Vol 1, 2008

Torelli Stefano M, Cavatorta Francesco, “Salafism in Tuinisia: Challenges an Opportunities for Democratizations”, **mepc.org**, Vol XIX, Winter Number 4, 2013

Ulutaş Ufuk, Torlak Furkan, “Devrimden Demokrasiye Tunus’un Seçimi”, **SETA Analiz**, 2011, Sayı 46

Uysal Ahmet, Gökçen Ahmet, “2014 Tunus Seçimleri Analizi”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt 9, Sayı 2, 2015

Zakaria Fareed, “İlliberal Demokrasilerin Yükselişi” , **Liberal Düşünce Dergisi**, Bahar 1999

Tezler

Bülent Karaatlı, Tunus'ta Arap Baharı: Fransa'nın Tunus Yaşamına Etkisi Üzerinden Bir Değerlendirme, (Doktora Tezi Süleyman Demirel Üniv.2015)

Lilia Ben Salem, Aktaran: Bülent Karaatlı, Tunus'ta Arap Baharı: Fransa'nın Tunus Yaşamına Etkisi Üzerinden Bir Değerlendirme, (Doktora Tezi Süleyman Demirel Üniv.2015)

Mahmutoğlu Yakup, "19. Ve 20. Yy'da Tunus'ta Pozitif Hukukun Gelişimi", Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, M̄SBE, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul, 1999

Martin Alexander Peter, Have Tunisian Civil Society Organisations Exhibited The Civil Political Culture Required To Full a Democratic Function Through The Post-2011 Transition? , Durham E-Thesis, 2016, Durham University

Sözlükler

Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi "Tunus'un Toplumsal Yapısı", İstanbul, 2012

Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Pön Savaşları", Cilt 13, İstanbul, 2012

TDK Sözlüğü, "Demokrasi", http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_yanlis&view=yanlis&kelimez=100, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

TDK Sözlüğü, "Sivil toplum kuruluşu", http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=sivil%20toplum%20kurulu%C5%9Fu&guid=TDK.GTS.53218e70b4ca44.80746571, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

Ansiklopedi

Soykan Füsün Baykal, "Tunus" Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 12, İstanbul, 2012 <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/maddesnc.php?MaddeAdi=tunus>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

Raporlar

Blunck Marike, Vimalarajah Luxshi, “National Dialogue Handbook: A Guide for Practitioners”, Berghof Foundation, 2017 http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/NationalDialogue/BF-NationalDialogue-Handbook.pdf, Erişim Tarihi: 08.06.2017.

Kristina Kausch, “Foreign Funding in Post Revolution Tunisia”, AFA-Fride- Hivos, 2013 http://fride.org/download/WP_Tunisia.pdf, Erişim Tarihi: 07.06.2017.

Larry Diamond, “Civil Society and The Development of Democracy”, (electronic version) Esttudio Working Paper, https://xa.yimg.com/kq/groups/23187661/.../1997_101.pdf 1997, s.6 Erişim Tarihi: 10.05.2017

Nebahat Tanrıverdi Yaşar, “Tunus Seçimleri Arifesinde Türkiye Tunus İlişkileri”, Orsam Rapor Ekim 2014 http://www.orsam.org.tr/eski/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20141028_192raportur.pdf, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

Nebahat Tanrıverdi Yaşar, “Tunus Seçimleri Arifesinde Türkiye Tunus İlişkileri”, Orsam Rapor Ekim 2014 http://www.orsam.org.tr/eski/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/20141028_192raportur.pdf, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

National Constituent Assembly Elections in Tunisia Final Report, The Carter Center, 2011 https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/tunisia-final-oct2011.pdf, Erişim Tarihi: 08.06.2017.

Omri Muhammed Salah, The UGTT Labor Union: Tunisia’s Powerbroker, <http://www.tunisia-live.net/2014/01/22/the-ugtt-labor-union-tunisia-powerbroker/>, Erişim Tarihi: 09.07.2017.

Rikke Hostrup Haugbolle, Amine Ghali, Hela Yousfi, Tunisia’s 2013 National Dialogue, Berghof Foundation Report, Şubat 2017, Erişim Tarihi: 03.07.2017.

Reports Freedomhouse.org, , Erişim Tarihi 2.06.2017

The Constituent Making Process in Tunisia Final Report The Carter Center:, 2011-2014, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

Study on Civil Society Organizations in Tunisia”, Foundation The Future, 2013 <http://africanphilanthropy.issueelab.org/resource/study-on-civil-society-organizations-in-tunisia.html>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

The Role of Lawyers as Transitional Actors in Tunisia Lawyers, Conflict&Transition, , 2015,Economic and Social Research Council <https://lawyersconflictandtransition.org/themainevent/wp-content/uploads/2014/07/THE-ROLE-OF-LAWYERS-AS-TRANSITIONAL-ACTORS-IN-TUNISIA-ENGLISH.pdf>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

World Report 2012 Tunisia, <https://www.hrw.org/world-report/2012>, Erişim Tarihi 23.06.2017

World Report 2013 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2013> Erişim Tarihi 23.06.2017

World Report 2014 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2014> Erişim Tarihi 23.06.2017

World Report 2015 Tunisia <https://www.hrw.org/world-report/2015> Erişim Tarihi 23.06.2017

World Report 2016 Tunisia, <https://www.hrw.org/world-report/2016> Erişim Tarihi 23.06.2017

İnternet Kaynakları

Adly Amr, Hamza Meddeb,” Why Painful Economic Reforms Are Less Risky in Tunisia Than Egypt”, <http://carnegie-mec.org/2017/03/31/why-painful-economic-reforms-are-less-risky-in-tunisia-than-egypt-pub-68481>, 2017, Erişim Tarihi 12.06.2017.

Achy Lahcen, “Tunisia’s Economic Challenges”, The Carnegie Papers, Carnegie Endowment for International Peace Publications Department, 2011 http://carnegieendowment.org/files/tunisia_economy.pdf, Erişim Tarihi 23.06.2017

Aytemur Atilla, “Tunus’ta Bahar ve Ennahda”, <http://www.serbestiyet.com/yazarlar/aytemur-aytemur/tunusta-bahar-ve-en-nahda-75462917>, Erişim Tarihi: 06.01.2017.

Baker Veronica, The Role of Civil Society in the Tunisian Democratic Transition, Yüksek Lisans Tezi, Colorado University, 2015 <http://www.international-alert.org/sites/default/files/publications/Tunisia2013EN.pdf>, Erişim Tarihi 23.06.2017.

Boukhars Anouar, “The Reckoning: Tunisia’s Perilous Path to Democratic Stability”, Carnegie Endowment for International Peace, Paper, April 2015, carnegieendowment.org, Erişim Tarihi 23.06.2017.

Blaise Lilia, “Self-Immolation, Catalyst of the Arab Spring, Is Now a Grim Trend”, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/07/09/world/africa/self-immolation-catalyst-of-the-arab-spring-is-now-a-grim-trend.html>, Erişim Tarihi: 14.06.2017.

Cournoyer Michael, “After The Arab Spring youth unemployment still the most urgent challenge” jobmarketmonitor.com, Erişim Tarihi: 14.06.2017.

Çiftçi Cengiz, Sivil Toplum: Kökenler, Örgütlenme ve Çalışma Yaklaşımları, Kadın ve Kadın STK’larının Güçlendirilmesi Projesi, 2010-2012, http://www.gapcatom.org/wp-content/uploads/2014/09/Sivil_Toplum_Kamu.pdf, Erişim Tarihi: 14.06.2017.

Gobe Eric, “The Gafsa Mining Basin between Riots and A Social Movement: Meaning and significance of a protest movement in Ben Ali’s Tunisia”, halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00557826, 2010, Erişim Tarihi: 14.06.2017.

Gökçen Ahmet, “Mısır’ın İhvanı ve Tunus’un Nahda’sı: İki Ekol İki Hareket”, misirbulteni.com, 2015, Erişim Tarihi: 14.07.2017.

Güçtürk Yavuz, “Mısır’da Devrim, Darbe ve İnsan Hakları”, <https://www.setav.org/misirda-devrim-darbe-ve-insan-haklari/31> Ocak 2016, Erişim Tarihi: 14.07.2017.

Ghannouchi Rached, “From Political Islam to Muslim Democracy”, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>, Erişim Tarihi: 14.07.2017.

Entelis John P., “The Algerian Conundrum, Authoritarian State Democratic Society, Prospects For Political Reform Post Arab Spring”, 2016, Washington Institute For Near East Policy, (electronic version) washingtoninstitute.org, Erişim Tarihi: 13.06.2017.

Hamıdı Hannah,” A Comparative Analysis of the Post Arab Spring National Dialogues in Tunisia and Yemen”, African Center For The Constructive Resolutions of Disputes, 2016, www.accord.org.za, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

İnat Kemal, “Demokrasinin Gücü Gücün Demokrasisi”, <https://www.setav.org/tunus-demokrasinin-gucu-ya-da-gucun-demokrasisi/> 2 Kasım 2014, Erişim Tarihi: 03.06.2017.

Koll Steve, “The Casbah Coalition”, <https://www.newyorker.com/magazine/2011/04/04/the-casbah-coalition>, 2011, April Issue, Erişim Tarihi: 05.03.2017.

Khouri Rami G., “The Long Revolt”, wilsonquarterly.com, 2011, Erişim Tarihi 18.03.2017.

Kurt Veysel, “Arap Baharı’nın Yeni Momenti Tunus Anayasası”, 24 Şubat 2014 <https://www.setav.org/arap-baharinin-yeni-momenti-tunus-anayasasi/> Erişim Tarihi 18.03.2017.

Micallef, Joseph V “The Arab Spring Six Years Later”, www.huffingtonpost.com, Erişim Tarihi 05.05.2017.

Rfai Ryan, “Timeline: Tunisian Uprising”, <http://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2015/12/tunisian-revolution-151215102459580.html>, 2011, Erişim Tarihi 21.05.2017.

Romdhani Messaoud, “Challenges Facing the Civil Society in Tunisia”, <http://www.alterinter.org/spip.php?article3889>, 2012, Erişim Tarihi 21.05.2017.

Sigillo Ester, “Tunisia’s Evolving İslamic Charitable Sector and Its Model of Social Mobilizations”, September 15 2016, <http://www.mei.edu/content/map/which-civil-society-post-revolutionary-tunisia>, Erişim Tarihi 21.05.2017.

Soli Evie, Merone Fabio, “Tunisia: The islamic associative system as a social counter-power”,2013, <https://www.opendemocracy.net/north-africa-west-asia/evie-soli-fabio-merone/tunisia-islamic-associative-system-as-social-counter-power>, Erişim Tarihi 21.05.2017.

Soto Hernando de, “The Real Mohammed Buazizi”, <http://foreignpolicy.com/2011/12/16/the-real-mohamed-bouazizi/>, 2011, Erişim Tarihi: 5.05.2017.

Tasnim Abderrahim , “Tunisia’s Decentralization Process at a Crossroads”, <http://carnegieendowment.org/sada/70035>, Erişim Tarihi: 04.05.2017.

Taieb Zaineb Ben, “Unemployment Increases Despite Government Efforts”, www.tunisia-live.net, Erişim Tarihi 10.06.2017.

Tekek Murat, “Sosyal Medya ve Arap Baharı” <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2964>, Erişim Tarihi: 05.07.2017.

Tövbe Gazi “Devrim Neden Tunus’ta Başarılı Mısır’da Başarısız Oldu?”, Aljazeera, 22 Nisan 2016 <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/devrim-neden-tunusta-basarili-misirda-basarisiz-oldu>, Erişim Tarihi: 05.07.2017.

Yousfi, Héra “Civil Society in Tunisia: the Ambivalence of a New Seat of Power”, <http://orientxxi.info/magazine/civil-society-in-tunisia-the-ambivalence-of-a-new-seat-of-power,16772017>, Erişim Tarihi: 05.07.2017.

Yahya Maha, “The Dark Side of Tunisia’s Success Story”, www.realclearworld.com, 2015, Erişim Tarihi: 08.08.2017.

Yerkes Sarah, “Young people are staying away from Tunisian politics-here’s why”, March 20 2017, <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2017/03/20/young-people-are-staying-away-from-tunisian-politics-heres-why/>, Erişim Tarihi: 03.08.2017.

Yerkes Sarah, “Where Have All the Revolutionaries Gone”?, Brookings Middle East Policy Center,2017 <http://carnegieendowment.org/2017/06/07/where-have-all-revolutionaries-gone-event-5668>, Erişim Tarihi: 01.08.2017.

“Youssef Chahed: Tunisia’s democratic Transition and the challenge for the youth”, <http://www.leaders.com.tn/article/21664-youssef-chahed-tunisia-s-democratic-transition-and-the-challenge-for-the-youth>, Erişim Tarihi 12.06.2017.

“Tunisian leader returns from exile” <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/01/2011130111220856971.html?30.01.2011> 1 March 2011, Erişim Tarihi: 01.08.2017.

“Siyasal İslam’ı terk ediyoruz” <http://www.hurriyet.com.tr/siyasal-islami-terk-ediyoruz-40106888> Erişim Tarihi: 01.08.2017.

“*The fourth wave of democratization*”, 2015, <http://www.iris-bg.org/fls/stID-25-07-13.pdf>, Erişim Tarihi: 12.07.2017.

January 1978 General Strike” <https://www.globalsecurity.org/military/world/tunisia/politics-1978.htm>, Erişim Tarihi: 15.04.2017

“The Riots of 1984 and Their Aftermath” 2011, <https://www.globalsecurity.org/military/world/tunisia/politics-1984.htm>, Erişim Tarihi: 18.03.2017.

“Yahyaoui Zouhair Tunisia”, <https://pen.org/advocacy-case/zouhair-yahyaoui/>, Erişim Tarihi: 04.05.2017.

“Tunus’un demokrasiye geçişinde Gannuşi faktörü, Ömer Faruk Tokat, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/tunusun-demokrasiye-gecisinde-gannusi-faktoru14> Eylül 2014, Erişim Tarihi: 01.07.2017.

“Tunisia: Marzouki and Ghannouchi Receive Chatham House Prize in London”, <http://allafrica.com/stories/201211280629.html>, , 27 November 2012, Erişim Tarihi: 07.06.2017.

“Tunus’ta Selefî Örgüt Yasaklandı”, 28 Ağustos 2013, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130827_tunus_selefi, Erişim Tarihi: 07.07.2017.

“National Dialogue Quartet History”, https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2015/tndq-history.html29 February 2016, Erişim Tarihi: 07.07.2017.

“Background Fighting For The Revolution Values”, <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/tunisia>, Erişim Tarihi: 07.07.2017.

“Anayasada-tekfir-tartismasi”, www.aljazeera.com.tr, Erişim Tarihi: 07.07.2017.

“Tunisian national dialogue quartet wins 2015 Nobel Peace Prize” The Guardian 9 October 2015 <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/09/tunisian-national-dialogue-quartet-wins-2015-nobel-peace-prize>.

“Hope Springs” <https://www.economist.com/news/leaders/21636748-has-been-bad-year-nation-states-someand-one-particular-deserve>, Dec 17th 2014.

Tunisian League of Human Rights (LTDH), www.euromedrights.org., Erişim Tarihi: 13.06.2017.

www.ifeda.org, statistiques, Erişim Tarihi: 13.06.2017.

UTICA, www.utica.org.tn,

ÖZGEÇMİŞ

Merve Birdane Samsun doğumlu olup ilk, orta ve yükseköğrenimini Samsun'da tamamlamıştır. Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Turizm Otelcilik ve Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi'ndeki eğitiminin ardından Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Ortadoğu Çalışmaları bölümünde yüksek lisans eğitimine başlamıştır. Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'nde kamu personeli statüsünde 10 yıl idari görevde bulunduktan sonra, Okuyanıs yayınevinde kitap editörlüğü ve Bahçeşehir Eğitim Kurumları'nda eğitim uzmanı olarak görev yapmıştır. Hece Dergisi'nde yayınlanmış yazıları bulunan Merve Birdane İngilizce ve orta seviyede Arapça ve Fransızca bilmektedir.